

108458

छन्दःसारसंग्रहः

विविधच्छन्दोपन्येभ्यः सारमाकलय्य नव्यरीत्यनुसारतो
विन्यस्तविभागः

श्रीचन्द्रमोहन-घोषेण सङ्कलितः ।

CHHANDAH SÁRA SANGRAHAH

OR

A COMPENDIUM OF SANSKRIT PROSODY COMPILED FROM
VARIOUS WORKS AND RECAST IN ACCORDANCE
WITH THE PRINCIPLES OF MODERN
INDUCTION

BY

CHANDRA MOHANA GHOSHA, M.B., B.A.

—00—

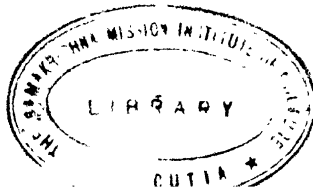
Calcutta:

PUBLISHED BY GIRISA CHANDRA MUKHOPÁDHYÁYA,

21, CORNWALLIS STREET.

1893.

PRICE FOUR SHILLINGS.

No. 108 152	
Date No. 21/11/11	
Printed	21/11/11
Checked	21/11/11
By	SA
For	SA
By	SA
Checked	SA

PRINTED BY JADU NATH SEAL,

46, BECHU CHATTERJEE'S STREET

Presented by
Dr. R. C. Maumdar

All rights reserved.

P R E F A C E .

— 99 —

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through ~~the preliminary~~ chapter on technical terminology (पारिभाषिक अध्यायः), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work : to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Nāī. Chandra Vidyāratna, for giving him free access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyāsāgara of hallowed memory : to Mahāmahopādhyāya Mahes'a Chandra Nyāyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library : to Pandit Rāma Sarvaswa Vidyābhūshana, for help in various ways : and also to Pandit Navīna Chandra Vidyāratna, Babus Rājkrishna Vandyopādhyāya, Panchānana Mukhopādhyāya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions.

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August*, 1893.

THE COMPILER.

INTRODUCTION.

—00—

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified; and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2. A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3. A very learned commentary on Abhijnána Sakuntalam of Kálidása thus elucidates the metrical structure of the stanza :—असौ वेदिं परित इत्यादि । Act IV.

“इदं ऋतव्यपादमिश्रितत्वादुपजातिर्नाम । तदुक्तम् । अनलरीदीरितलक्षभाजौ पादौ यदीयावुप-
जातयस्ताः । इयं किलाव्याख्यपि मिश्रितासु वदति जातिविदमिव नामेति ॥” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘अलक्ष्णद्वया-
आशास्ते’; but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a vedic or *rikchhandah*. But still this manoeuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this sloka, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* ३६ पृष्ठे of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack-of-all-trades. He occupies a first rank in his profession, and has been lately very deservedly honored by the Government, with the distinguished title of Mahāmahopādhyāya.

4. Another learned professor of the same school has brought out a well-known treatise on metres (इन्द्रीमञ्जरौ), with an exhaustive commentary of his own; and the several editions, the book has gone through, show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajdtis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India, if the following passage has any meaning at all:—

“इति अभिज्ञानशतकुलं ४ अङ्के महाकविकालिदासप्रयुक्त उपजातिभेदः भारतप्रसिद्धी ज्ञेयः ।”

5. In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p. 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of *आर्षविष्टुप्*, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6. The next extract is from a Bengali monthly periodical. (साहित्ये पौषमासिके १२८८.) “यज्ञं सकल यमिषु गन्तव्य, उद्धारं मे मथो अनेक कृतिषु एक प्रकार मात्रा আছে। এইকপে মাত্রার সত্তাবশতঃ, কতকগুলি মন গদ্য পদ্য উভয়েরই প্রকৃতি পাণ্ডু হইয়াছে। উদ্ভাবনা গদ্য, পদ্য পদ্য; এইরূপে মনসকলের মধ্যে, ‘নিবিষ্ট’ নামক এক শ্রেণীর মন আমাদের বিশেষ পরিধানের যোগ্য।” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts, and a Premchand Roychand studentship-holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern, and imparted all its renovating spirit of original research, but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *mītrā*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

7. A very voluminous work on Sanskrit Prosody has this passage among other things: “the *সামাসমক* metres are also nothing, but groups of uneven metres.” By uneven is meant here *বিষমপদ্যানি*. The following are however some of the even metres (*সমপদ্যানি*) which are likewise *সামাসমকানি*—অনুষ্টুপি বিদ্যুন্মাল্য; পঙ্কজী পদ্যব; মল্য, বক্সবতী and সুখমা; ত্রিষ্টুপি ধর্মবিলসিতা, কুমলদলী, মীটনক, দীঘক and অনবসিতা; অগদ্যী তীটক, কুমলবিলসিতা, ললনা of Pingala and তামরসম; অতিজগদ্যী অক্ষী; অক্ষী সুপবিত্র, প্রহরকলিতা and অক্ষপদম্; and অতিশ্রুতী অক্ষবর্ণা, মাল্য and মণি-মুণিকর:। There was then manifestly a confusion of ideas in the author's mind,

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्दः). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8. Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अग्निपुराणम्, for instance, edited by an ex-president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter.

“ छन्दो वक्ष्ये मूलत्रैलोक्यैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।	Corrected reading.
सर्वादिमध्यान्तगणौ स्त्री षी जी स्त्री त्रिकौ गणाः ॥१॥	सर्वादिमध्यान्तगणौ स्त्री षी जी * *
इस्त्री गुरुर्वा पादान्ते पूर्वौ योगाद विसर्गतः ।	अनुस्वाराद विसर्गतः ।
अनुस्वाराद्वज्रानात् स्यात् जिह्वामूलीयतन्मथा ॥२॥	पूर्वौ योगाद्वज्रानात् स्यात् * *
उपाध्यानीयतो दीर्घौ गुरुगौ नौ गणाविह ।	उपाध्या * * गुरुलघू गणाविह ।
वसवीष्टौ च चत्वारो वेदादिषादि लीपतः ॥३॥ ”	च विज्ञेया * * लीकतः ॥

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the six succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आग्नेयच्छन्दःसारः ।

9. As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10. The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika. “ छन्दो द्विविधं वेदिकं लौकिकञ्च । ” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अपौरुषेय or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

the dictum of Manu “*यमाव्ययं श्रुतिः*,” *मनु सं०* १।१।१, and assert that whatever is met with in the Vedas is much more authoritative than anything else ; or, adopting the phraseology of Bacon, put it aside, as a species of *idola theatri*, a crude production of the primitive ages, or a simple ebullition of uncultured minds of an untutored people.

11. It is by no means rare to meet with admirers of vedic versification praising it to the skies. Here is a recent instance of it, in the Bengali Magazine quoted once before.

“আর ঋগ্বেদের ছন্দের মাধুর্যের কথা কি বলিব ? কেবল মাধুর্য নহে, ছন্দগুলিতে কোন খুঁত নাই ; সেগুলি ছন্দঃশাস্ত্রের নিয়মের আদর্শস্বরূপ বলিলেও চলে । আর ছন্দঃ কি একটি দুইটি ? তুরি তুরি ছন্দঃ, আর তাহাদের পরিপাটি, ভাবের গাভীরা, ভাষার মার্জিতলী ও গুজবিতা এবং ছন্দের ত্বরিতা, লালিত্য ও পারিপাট্যে, ঋগ্বেদের মহাসকলের উপমা বুজিয়া পাওয়া দুষ্কর ।”

12. Neither extravagant praise, nor unqualified decial would meet the requirements of the case. To take a middle course would be a proper appreciation of the thing. That the Veda has held its ground for so many ages, and survived the violent onslaughts of many an enemy, Budhistic and atheistic, casuistic and polemic, is in itself a convincing proof of its intrinsic worth. It was an embodiment of all the knowledge, then in existence, in every department of society, in literature and art, in astronomy and medicine, architecture and politics &c. &c. It was a wonderful thing, and had the dignified appellation of Veda or *विद्य* *i. e.* knowledge par excellence, applied to it. Very much in the same way have the scriptures been preferentially called the Bible, or *the book*, in the western world. It is no slur to nonscriptural literature to single out the scriptures alone as “the book,” and it is no slight to later Sanskrit learning to point at the vedas only, as “the book of knowledge.” But the absurdity of this exclusive application of the words has gradually led to a change of signification. The scriptures are no longer “the book,” but a book, and the Veda is no more ‘the book of knowledge,’ but a book of knowledge.

13. The separation of vedic measures (*वैदिकमन्त्रादि*) from the laukika was an absolute necessity. In comparison to the latter, the former would not show itself to much advantage. But it would manifestly be as unfair to judge both of them by the same standard, as it would be to conclude, that manufacture of salt * from brine and brackish mud is in itself a crime, at all times, and all over the world, from the fact of its being so considered in British India, at present. The vedic verses were composed at different times, in diverse

* If a person, who is not duly licensed, manufacture salt, he is liable to fine and imprisonment under sec. 4 and 5 of the salt Act (VII.) of 1864 B. C., Acts XVII of 1840 Madras, XVII. of 1837, and XXXI. of 1850 Bombay. Salt weighing more than five seers found in the possession of a person unprotected by a pass is contraband, sec. 12 & 16.

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (ऋग्ःसूक्तकाराः) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a देवी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a देवी उषस्, three of them are a देवी अनुष्टुप्, and so on to an indefinite extent (*vide* table of vedic measures १२७ पृष्ठत आसमाप्ति).

14. Then again by the rules of निवृत् and भुरिक्, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. “ऊमापिकेनेकेन निवृद्भुरिजौ, ह्यथा विराट्-स्वराजौ।” पि०। * * * “निवृदेकेन वञ्चिता॥ भुरिशेकेनाधिकेन द्विहीना च विराट् भवेत्॥ स्वराट् स्याद्द्विभ्यामधिकं” अथिपुराणम् २२८ अ०, २७, २८। Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यतिः। “पादास्त्वचरमानयः”। इति नारदीयशिक्षायाम्। २५० ६४० १।

15. This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses, at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16. But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (ऋति) came down orally from generation to generation: and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (ऋग्ः) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पादः), and the number of verses (पादाः) in each ऋक् or मन्त्रः।

17. It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निवृद्धिर्द्वि सामग्र्यमिद्वतः पाठोऽनावच्छिन्नी, निवृद्धिर्द्वि चम्बव इत्यनेन।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages, the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18. Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (वीणाहस्ताम् अज्ञानतिमिरापह्ना । श्वेतवीणाधरा सिद्धमन्त्रैर्विन्दिता, अक्षिता मुनिभिः सर्वैः ऋषिभिः क्षूयते सदा । “तिस्र्यस्यामनेन स्त्रीष्वेव देवीं सरस्वतीं ये ऋरन्ति ते सर्वा विद्यां लभन्ते ।” इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rishis*. Again, “एकदेवी यक्षवर्णा वीणापुस्तकधारिणी” इति बृहवैवर्ते बृहत्संहिता ३ अध्याये । शब्दकल्पद्वये हतम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown-up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19. With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the *laukika*, namely, the *arshas* included between six and eleven syllables. “आत्रैष्टुभायदावर्षम् ।” Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except ऋगुष्टुम् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20. In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be uniform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses; and, in fact, the whole superstructure of laukika metres has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble laukika metres:—

गायत्र्याम् ।	“इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीरितः । दुष्यवनी वषालमस्यु सासहिः ॥”
अनुष्टुभिः,	“गर्भस्येहि मिनौवालि गर्भस्येहि सरस्वति । गर्भने अश्विनौ देवा वाधतां पुच्छरस्रजौ ॥” मन्त्रा० १ प्र० ४ ख० ७ । “समञ्जत् विद्मे देवाः समापो हृदयानि नो । सम्यातरिशा सम्यक्ता समुदेष्टो दधातु नो ॥” मन्त्रा० १ प्र० २ ख० १५ । “अन्नपाशेन मणिना प्राणमन्त्रेण वृद्धिना । वप्राग्नि सत्ययजिना मनस हृदयं च ते ॥” मन्त्रा० १ प्र० २ ख० ५ ।
विष्टुभिः	“मम वते ते हृदयं दधातु, * * * उहस्यतित्वा नियुनक्तु ममम् ॥” २ ख० २१ । “इयं दुरुक्तापरिवाधमाना, वर्षं पवित्रं पुनतौ म आगात् ॥” ६ ख० २७ । “माता वृद्धाणां दुहिता वसुनां, स्वसादित्यानामस्यस्य माभिः ।” २ प्र० ८ ख० १५ ।

21. The primary division of laukika metres into *जातिः* and *वृत्तम्* is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *mātrās*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *pāddī* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22. *Mātrā* has been rendered into English by the word quantity, and लघुः and गुरुः, by light and heavy respectively. A गुरुः syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a लघुः । Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms long and short are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for *mātrā*. But in rendering such expressions as एकमात्रकः, द्विमात्रकः and त्रिमात्रकः which define लघुः, गुरुः and वृत्तः respectively, a syllabic-unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23. Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes: the *jātis* (जातयः), into *ārya's* (आर्याः), *baitālyas* (वैताल्ययानि) and *mātrāsamakās* (मात्रासमकानि); the *brittas* (वृत्तानि), into even, semi-even and uneven (समसईसमं विषमञ्च) .

24. In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25. This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help, and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse; so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26. Pingala describes eighty varieties in the *dryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27. The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I. The *a'rya'* metres are composed of syllabic groups of four *mātrās*, i. e. one or other of the following five combinations :—(a) — —, (b) — — —, (c) — — —, (d) — — —, and (e) — — — —. (“लः समुद्रा गणः १”)

II. An *a'rya'* proper (fig. १, ९ पृष्ठे) has, in its first half, seven *ganās* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (*mātrās*) altogether. (“सरा चरैश्चायैस् १”)

III. An odd *gana* i. e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) — — —. (“अवायुर् न ज १”)

IV. The sixth *gana* must be either a (c) — — —, or an (e) — — — —. (“बडी ज् नौ वा १”)

V. The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty-seven syllabic units in all.

VI. When both halves have the character of the first half of an *a'rya'* proper, the metre is called a *giti*, (fig. १, ११ पृष्ठे). (“आद्याहंसमा गीतिः १”)

VII. If both have the character of the second half of an *a'rya'* proper, it is an *upagiti* (fig. 2, ११ पृष्ठे). (“अत्येनोपगीतिः १”)

VIII. If the character of an *a'rya'* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgiti*, (fig. 3, ११ पृष्ठे). (“उत्कसेषोद्गीतिः १”)

IX. When each half is composed of eight *ganās*, instead of seven and a half, i. e. of two-and-thirty *mātrās* instead of thirty, the metre is called an *a'rya'giti* (fig. 4, ११ पृष्ठे). (“अर्धे वसुगण आर्यागीतिः १”)

X. When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic-units, they are distinguished as *pathyā'*. Of all *dryā'* metres *pathyā'* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign (:). (“त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च १”)

XI. If there be no pause after twelve *mātrās*, in either or both halves, the metre is a *vipulā'*. (“विपुलाद्या १”)

XII. When the second and fourth *ganās*, in either or both halves, are amphibrāchs (c) $\sim\text{—}\sim$, and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala'*, * $\text{—}\sim\text{—}$, $\sim\text{—}\sim$, $\text{—}\text{—}$, $\sim\text{—}\sim$, — * *

• (“चपला द्वितीयचतुर्थी मध्ये जी ।”)

28. Thus with the sign of a pause (:) after 3 *ganās* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five pathya' varieties of the five *a'rya'* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'divipula'* (आदिविपुला) of its own family; in the first half alone, an *antya'vīpula'* (अन्त्यविपुला). Without the sign in either half, they would be all *maha'vīpula's* of their own name. (महाविपुला ।) Thus we get a score of *a'rya'* forms.

29. By bringing the other variation (*chapala'*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala'* (मुखचपला); when the second alone, it is a *jaghanachapala'* (जघनचपला); when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'rya's*, described by Pingala and his commentator Halāyudha. (एकैव भवति पद्या इत्यादि ८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

30. The great commentator Halāyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *ma'tra'chhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दी मात्राच्छन्दीऽक्षरच्छन्दश्च । The last is also known as *vṛttam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *āryās*. His second group comprises *vaitālīyas* and *mātrāsamakās*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'da'* or quadrants.

31. Later authors (इक्षरब्राह्मरः, छन्दोमञ्जरी &c) describe Halāyudha's first and second classes together under one designation, as *jāti* or *Mātrāchhandah*.

32. But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vṛttas*. They are the direct lineal descendants of vedic metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समवृत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *ga'yatri*, *anushtub*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्तिः &c.), are simply derivative names from the vedic, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *ga'yatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushtub* eight &c.

33. This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34. Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (दश वर्गाः) in the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vṛttas* and the *mātra'chhandas*. It aims at an exhaustive* enumeration of particular metres, rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35. There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (क्लिति समानी, विगति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trōchaic and Iāmbic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vildnam*. (वितानमनम्)। Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables, the author evidently

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions, and calls forth many an expression of apology from the authors. Halāyudha thus begins the description of particular *samavṛttas* in the 6th chapter:—

“न पृथक्कोऽस्ति वृत्तानां प्रसारमन्त्राविधौ । पूर्वोक्तायैकतं वृत्तचिह्नं विधिदिशोच्यते ॥”
The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *śūtram* अष्टाशुक्तं गाथा. Then follows a description of eighteen individual metres, placed in the same groups, defined and explained in as much detail, and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gāthā* or the undescribed, nevertheless. At the end of the 8th chapter again, there is left in the lumber-room of *gāthās* an indefinite and innumerable remainder. “एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रसारेषु सप्तविंशतिप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसंज्ञाभावानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा वीक्ष्यन्ति, तानि गाथा-प्रत्येकं कथ्यन्ते ॥”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For, in his *Pra'krita* treatise, he has given a separate name (मल्लिका) to a trôchaic metre of eight syllables (*vide infra* ६४ वृत्ते); and in his Sanskrit treatise (सूत्रयन्त्रः) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrpadâ* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Halâdyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *vitânam* (*vide infra* ५८ वृत्ते १५ पङ्क्तौ); moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trôchêe, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (मिति वचम्). Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation, as they have restricted the class-names, *samâni*, *pramâni* and *vitânam* to metres of eight syllables only; and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36. This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समवृत्तानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samâni* and *pramâni* have been explained in the last paragraph. One, Spôndêe of the West, consists of long syllables only; another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrâch; three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapêst (— — —), Āmphibrâch (— — —) and Dâctyl (— — —); and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —), and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37. By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this:—

(1) अगुष्टुभि, वृद्ध = 6(—) + 2(—), (2) कसलः = 5(—) + (— — —); (3) वृद्धा, भुजगशिखरः = 6(—) + 3(—), (4) कसलः = 8(—) + (—); (5) विष्टुभि, वृद्धा = 8(—) + 3(—); (6) अतिजगत्ता, वृद्धा = 8(—) + (— — —) + 2(—), गौरी = 11(—) + 2(—); (7) वृद्धायां, सुपविष्टम् = 12(—) + 2(—), (8) वृद्धपदम् = (—) + 12(—) + (—), (9) अतिवृद्धायां, वृद्धायां, माता and मणिगुणिकरः = 14(—) + (—).

38. By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the sylla-

bic groups of four units (चतुष्कलमयाः) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकलमयाः). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle :—A quadrant of त्रीटकम् consists of four ānapestic feet. In मीटनकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one; and in सुबना, of the third foot aslo. In दीधकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactylics in lieu of its other three ānapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीधकम् for a long one, we get चपकमाला; if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get तामरसम्; if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुङ्कुमलदली; if its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get चनवसिता; and so on.

39. These natural groups include not only the *vṛittas*, but the *mātrāchhandahs* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family-affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vṛittas* as much as with the *mātrāchhandahs*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (षष्ठः) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahābhāratam, the Bhāgavatam and the Gīta Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhāgavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp. 115 and 116.

40. A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vṛittam* as well as of the *mātrāchhandah* class. The following from Jayadeva for instance :—

- (क) “प्रलयपयोधिजले धृतबानसि वेदम् । विहितवहितधरिवमखेदम् ॥ १ ॥ (ख)
 ,, चितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे । धरविधरवकिचक्रगरिष्ठे ॥ २ ॥ ,,
 ,, वसति दशनशिल्लरे धरणी तव लया । शशिनि कलकललेव निमग्न ॥ ३ ॥ ,,
 ,, तव करकमलवरे मखमदभुतमङ्गम् । दलितहिरण्यकमिषु तनुधङ्गम् ॥ ४ ॥ ,,
 ,, कलशयसि विक्रमखे बलिमदभुतबानन । पदनखलीरजनिजलनपावन ॥ ५ ॥ ,,
 ,, चमिवधधिरमशे जगदपगतपापम् । अपयसि पयसि क्षमितभवतापम् ॥ ६ ॥ ,,

- (क) वितरसि दिक्षु रथे दिवपतिकमनीयम् । दशमुखमौलिषलिं रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 ,, वृद्धसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम् । हलङ्गतिभीतिमितयमुनाभम् ॥ ८ ॥ ,,
 ,, निन्दसि यशविधेरङ्गश्रुतिजातम् । सद्यश्चदयदर्शितपशुघातम् ॥ ९ ॥ ,,
 ,, छेच्छनिवृद्धनिधने कलयसि करबालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ १० ॥ ,,
 ,, श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् । शृणु शुभदं सुखदं भवसारम् ॥ ११ ॥” १८० । ,,

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a समवृत्तम्, neither an अर्धसम्, nor a विषमम्, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a जातिः? It is not an आर्या of any kind, neither a वैताल्यम्, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the मातासमकानि. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus : twenty ma'tra's in the 1st half, with a caesural pause after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a rhyming harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional माताच्छन्दः, and has been so described in (२६ पृष्ठे) this book. Again of the 1st halves (क), 'जगदपगतपापं' (६), 'दिवपतिकमनीयं' (७), 'कलयसि करबालं' (१०), and 'इदमुदितमुदारम्' (११) are अनुष्टुभिः तुङ्गः, and 'क्षितिरतिविपुलतरे' (२), 'वसति दशनशिखरे' (३), 'तव करकमलवरे' (४), and 'वृद्धसि वपुषि विशदे' (८), are 'वृद्ध्या कमला' (vide ante para 37). The 2nd halves (ख) are all *mātrāsamakās* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade : moreover १, ३, ७ and ११ are जगत्यां तामरसम् (vide ante para 38), २ is क्षितिजगत्यां चञ्चली, and ६ is शर्कर्यां सुपवित्रम् (para 37). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in paras 37 and 38.

41. It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses; and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book श्रुतबीजः, ascribed to Ka'lida'sa, has many advantages in this respect, and is very generally resorted to : it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood, by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below. Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion, perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42. To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono-syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable; and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short, and a short and a long in the other two. It may be shown, in a similar way, that a tri-syllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated: a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres.

43. The method of Pingala is substantially the same: Here are his aphorisms:—

1. “द्विकौ म्लौ ।”

1. ग } monosyllabics are
2. ख } two = 2^1 .

2. “मिश्रो च ।”

ग } ग
ख } ख
ग } ग
ख } ख } = { 1. गग
2. खग
3. गख
4. खख } Dys-
syllabics are
four = 2^2 .

3. “पृथग्म्ल मिश्राः ।”

4. “वसवस्त्रिकाः ।”

“तेन षोडशचतुस्का द्वाविंशत्-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टि-
र्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघु-
व्यस्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तर-
मुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिकादि-
स्वरार्थमिदं सूत्रम् ।” इ० ।

गग }
खग } ग } { 1. गगग
2. खगग
3. गखग
4. खखग
गग }
खग } ख } { 5. गगख
6. खगख
7. गखख
8. खखख } Trisyl-
labics are
eight = 2^3 .

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen = 2^4 ; Penta-syllabics, two-and-thirty = 2^5 ; Hexasyllabics (गायत्री), sixty-four = 2^6 ; Septasyllabics (उष्णिक्), 128 = 2^7 ; and so on.

44. The semi-even (चर्चल) are those in which alternate quadrants (पादाः) are alike, but the odds differ from the even; uneven (विचल), those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are “समं तावत्तल्लः कृतमर्द्धसमं, विचलञ्च, राख्यन्” Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45. The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजातयः), and of the varieties in each of the ārya families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi-even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$; of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$; altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the ārya families, when affected by one variation (पञ्चा) give four varieties, $4 = 2^2$; a second variation (चपञ्चा), superadded to this, evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$; altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46. Two other processes of Pingala may be taken together, viz., (a) “नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थम्” i. e. to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रसारः); and (b) “वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थम्” i. e. to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (ante) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers; that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short; that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long, but short in even ones; that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups, and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, “लङ्गे । सेके ग् । प्रतिलोमगुणं हिलायम् । ततोऽधिकं जज्ञात् । विरञ्जे । रूपे शन्यम् । हिः शन्ये । तावदङ्गे तद्विचलम् ।”

47. Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittā* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as नलोदयकाव्यं; षट्कर्पूरकृतं यमककाव्यम्; चमरव्रतके १४, ६६; भर्तृहरिः शङ्करव्रतके ३, ४, ११, नीतिव्रतके च ८, ११, २२, ३०; ब्रह्मराचार्यस्य मीढमुद्रः and आनन्दलङ्कार्या ८८, ८९, ९३, १०१, १०३; धर्मदासकृते विदग्धमुखमण्डने प्रथमे परिच्छेदे ५, १०; जयदेवकृतौ नीतिवीचिन्दः; चौरपञ्चाशिका; भारतचन्द्रकृतं नागाष्टकम्; alternate rhyme विदग्धमुखमण्डने प्र० प० १; last three quadrants rhyme in तवेव परिच्छेदे ७ ।

48. Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of *विमलाव्यम्*, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language. For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विमलाव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed. This is not the limit of their skill, however. The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again; some in diagonals, and some zigzag as well. (भारवी १५स० २५। मावे च १८स० २७, २८, ७२, ४६।)

“दे वा का नि नि का वा दे	“स का र ना ना र का स
वा हि का ख ख का हि वा ।	का य सा द द सा य का ।
का कारे भ भ रे का का	र सा ह वा वा ह सा र
नि ख भ व्य व्य भ ख नि ॥”	ना द वा द द वा द ना ॥”
“सा से ना ग म ना र म्मे	“अ भी क म ति के ने हे
र से ना सो द ना र ता ।	भी ता न न्द ख ना श ने ।
ता र ना द ज ना म त्त	क न त्स काम से ना के
धी र ना ग म ना म या ॥”	म न्द काम क म ख ति ॥”

“प्र ह त्ते वि क स ह्वा नं सा ध ने ऽप्य वि षा दि भिः ।

व ह षे वि क स ह्वा नं यु ध मा प्य वि षा णि भिः ॥”

49. Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors. Rhyme has been adopted, in Bengali, and very much amplified. The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures. In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in-as-much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures. The latter rhyme, however, while the former do not. Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M. M. S. Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well.

50. The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavrittam*—was successfully introduced into Bengali by Bha'ratachandra, in a few beautiful specimens, such as *सुजङ्गमयातं*, *नीटकं* and *नृपकम्*. The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annadāmangala*.

“सहस्रे सहस्रे चले जूत दान । हहकार हाँके उड़े सर्पबाण ॥
 चले डेरवा डेरवी नलि डुङ्गी । महाकाल बेताल डाल त्रिशूली ॥
 चले डाकिनो योगिनी घोर वेशे । चले शोषिनी पतिनी मूक केशे ॥

पारिभाषिकशब्दाः ।

— ०० —

१ । संख्यावाचकाः । (संस्कृते प्राकृते च) ।

तिसंख्याशिखी ।
चतुर्संख्यासमुद्रः, वेदः, युगः, अर्थः, अग्निः ।
पञ्चन्	,,	...इन्द्रियाणि, भूतानि, शरः, खम्, इषुः, अक्षि ।
षष्	,,	...ऋतुः, रसः, तर्कः, शुद्धवक्रम् ।
सप्तन्	,,	...स्वराः, ऋषिः, वर्णाः, गोदाणि, अन्नाः, लोकः ।
अष्टन्	,,	...वसुः, गायत्री, करी, फणी ।
नवन्	,,	...गृहः, रश्मिणि, खं, छिद्रम् ।
दशन्	,,	...दिक्, विराट्, अङ्कः ।
एकादशन्	,,	...रुद्राः, लिष्टुप् ।
द्वादशन्	,,	...आदित्याः, जगती, मासः, इन्द्रः ।
चतुर्दशन्	,,	...मनुः, भुवनम् ।

२ । मात्रावाचकाः । (प्राकृते) ।

मात्राकला ।
गुरुचामरं, हारः, मणिगुणः, वलयं, कङ्कणम् ।
लघुगन्धः, शरः, शल्यः, अर्गलं, काहलः, सङ् ।
गुरुद्वयंकर्णः, कुलीपुत्रः ।
लघुद्वयंसुप्रियः ।
गुरुलघूतूर्यम् ।
लघुगुरुनूपुरः, ध्वजः ।

३ । गणवाचकाः । (प्राकृते) ।

चतुर्लघवःविग्रहः, विजवरः ।
पञ्चलघवःपापगणः ।
जगणःभूपतिः, पयोधरः, पदातिकः ।
रगणःधीधगणः, जीह्वल, सुपर्णः ।
भगणःचरणः ।
तगणःकामावतारः ।
सगणःहस्तः, करतलः ।
मगणःशरणः ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता आपो निम्नखातगता अपि ।

प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥

किमाश्चर्यं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठजनस्य च ।

महोपदेशवाचोहि चर्यैरन्नधमेन वा ॥२॥

इमामाशामुपाश्रित्य छन्दःसङ्कलनव्रतम् ।

चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥

“वागर्थ्याविवसम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदत् कालिदासः, ‘वागर्थ्याविवसम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति । यथा पार्वतीपरमेश्वरौ नित्यसहवर्त्तिनौ, तथा शब्दार्थावपि । तथापि शाक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-दोषादीनां पृथक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इत्येऽपि तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दस्तु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति । रचनाप्रभावेण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तदैव लेखकप्रयत्नस्य मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यतः किमुद्दिश्य लेखकाः प्रवर्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मनःसमुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जन-मनःसमुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणाः काव्ये स्वल्पाधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणः चित्रप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखकी यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मितमेव लिपेः स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिंश्चित्त्रे यदि प्रकृतेः किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, कस्यचिन्नोतिवाक्यस्य जीवन्मूर्त्तिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कविः कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोद्भासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दः काव्यस्येति शम् ।

छन्दःपरिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, बाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सञ्ज्ञेमायुरेति श्रेयान् भवन्त्ययातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्यार्षेयब्राह्मणम् । १ प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

अतीतयन्त्रसङ्केतः ।

१ ।	पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	पि० इति सङ्केतः ।
२ ।	पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोऽर्थः	प्रा० ।
३ ।	हलायुधकृता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिः	ह० ।
४ ।	कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	श्रु० ।
५ ।	केदारभट्टविरचितं उत्तररत्नाकरम्	के० ।
६ ।	नारायणभट्टकृता तट्टोका	ना० ।
७ ।	उत्तररत्नाकर-परिशिष्टम्	परि० ।
८ ।	गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी	ग० ।

“१ ।	धी श्री स्त्री म् ।	२ ।	व रा सा य् ।
३ ।	का गु हा र् ।	४ ।	व सु धा स् ।
५ ।	सा ते क्क त् ।	६ ।	क दा स ज् ।
७ ।	किं व द भ् ।	८ ।	न ह स न् ।
९ ।	गृ ल् ।	१० ।	गन्ते ।
११ ।	भ्रादिपरः ।	१२ ।	हे ।
१३ ।	लौ सः ।”	इति पि० ।*	

* प्रथमाष्ट-वृत्ताणां व्याख्या पद्यम-पुत्रे साङ्केतिक-रेखासु संख्यानुसारिण द्रष्टव्या, अत्र हलायुध-उत्तेरानवमादिवीज्युता ।

“८ । गृह्यहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसंज्ञा भवति । ल-शब्दस्य लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्प्रदायते ।

१० । ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते । ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

११ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

१२ । हिमात्रस्य दीर्घस्य गकारसंज्ञा क्रियते ।

१३ । स गकारो हिमात्रो हौ लघू कृत्वा गणनीयः ।” इति ह० ।

१४ । “लः समुद्रा गणः । १५ । गौ गन्तमध्यादि-
र्लक्ष्य ।” पि० ।

“१४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

“१५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः ।” ह० ।

२ । “भ्यरस्तजभगैर्लान्तेरिभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥

सर्वगो मो मुखान्तर्लीं यरावन्तगली सती ।

गमध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वात्ममध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ।

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वा पादान्ते त्वसौ गुरुर्ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ।” के० ।

३ । “संयुक्ताद्यं दीर्घं सामुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ॥
एकमात्रो भवेद्भ्रूलो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चार्धमात्रकम् ॥” शु० ।

४ । “मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यं ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्त लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा ॥” ग० ।

५ । अत्रोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः ।—

गृ = ऋस्वः = ल = —, एकमात्रक । गृ = गुरुः = लौ = —, हिमात्रकः ।

१ । मृ = — — —	२ । यू = — — —
३ । रृ = — — —	४ । सृ = — — —
५ । तृ = — — —	६ । जृ = — — —
७ । भृ = — — —	८ । नृ = — — —

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः ।

१५ । गौ = — —, गन्त = स = — —, गम्य = ज = — —,
गादि = भ = — —, ला = लौ = — — — ।

एते पञ्चकाक्षतुष्कला गणाः । अन्तिमवर्गोऽक्षरं यदक्षरं तद्विषयं

यतिः = विच्छेदः = विरामः = (:) । अक्षराणां लोकोपयोग्यं यतिः

६ । “यतिर्विच्छेदः ।” पि० । अत्रोक्तं २ अक्षराणां यतिः

“यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।” अत्रोक्तं २ अक्षराणां यतिः

समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

क्वचित्सु पदमधेऽपि समुद्रादी यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्व्यापरी भागौ न स्यातामेकवर्षकौ ॥

पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ कचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाच्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ६०

७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।

अत्र लौकिकमेव सङ्कलितम् ।

८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युक्लृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।” ६० ।

९ । अपिच, “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥” ग० ।

१० । “पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥” के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्याधिकारः ।

- १ । “स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् । २ । अत्रायुङ् न ज् ।
३ । षष्ठोज् । ४ । नौ वा । ५ । नौ चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्त्ये पञ्चमः । ८ । षष्ठश्च ल् ।”
पि० ।

“लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

(५) षष्ठे द्वितीयलात् परके नौ मुखलाच्च सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥” के० ।

५ । “तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघुन्तं
सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात् सप्तमस्य
प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते । .

७ । “द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमके नौ चतुर्लघौ तस्मान्मुखलघोः पूर्वम्,
अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यते, इत्यनुषङ्गेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥” यु० ।

२ । “त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्यो च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विपुलाऽन्या ।” पि० ।

विपुलास्तिस्त्रिंशद्भाद्यन्तोभयपूर्विकाः । यत्र प्रथमाहं द्वादशमात्रासु
यतिर्न भवति, अन्येऽहं तु भवति, सादिविपुला, विपर्यस्तान्धविपुला ।
उभयाहंयोर्द्वादशमात्रासु यत्र यतिर्न भवति सोभयविपुलेति ।

४ । “चपला द्वितीयचतुर्थी र्मध्ये जी ।” पि० ।

“द्वितीयचतुर्थी गणौ मध्यगुरु भवतः, प्रथमश्चास्तगुरुः (— — —),
द्वितीयो द्विगुरुः (— —), पञ्चमश्चादिगुरुः (— — —), शेषं यथा-
प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थी जकारौ भवतः, सार्था चपला
नाम ।” ह० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनो सूत्रसम्भता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ।*

“विपुलापूर्विकं महाचपलोदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७

चिबुके कपोल-देशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७

विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥” ह० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोगणयोर्विकल्पः समीचीनो मन्यते । प्रथमस्य
(— — —) वा (— —), पञ्चमस्य (— — —) वा (— —) चेति ।

५ । “पूर्व्वे सुखपूर्व्वी । जघनपूर्व्वतरत्र ।

उभयोर्महाचपला ।” पि० ।

यस्याः प्रथमाहं एव चपलालक्षणं भवति नान्ये, सा सुखचपला,
विपर्यस्ता जघनचपला । यस्या उभयोरहंयोश्चपलालक्षणं भवति, सा सार्था
महाचपला नाम ।

६ । “एकैव भवति पथा विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्रस्ताः ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना, इति षोडशार्थाः स्युः ॥

गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

साकल्येनार्थानामशीतिरेव भेदाः स्युः ॥” ह० ।

आर्यावृद्धीभेदोक्तिः ।

८

सप्त-चतुष्कल-गणाः ।

	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१ ।	आद्यार्ह		(:)		ज, नू	वा			३०
	अन्यार्ह		(:)		ख				२७
२ ।	आ०	— — —	— — (:)	— — —	ज, नू	वा			३०
	अ०		(:)		ख				२७
३ ।	आ०		(:)		ज, नू	वा			३०
	अ०	— — —	— — (:)	— — —	ख				२७
४ ।	आ०	— — —	— — (:)	— — —	ज, नू	वा			३०
	अ०	— — —	— — (:)	— — —	ख				२७

१ । पथ्यार्या ।

२ । मुखचपला-पथ्यार्या ।

३ । जघनचपला-पथ्यार्या ।

४ । महाचपला-पथ्यार्या ।

इमाश्चतस्रः पथ्याः । आसामाद्यार्ह-स्थितानि (:) यति-चिह्नानि शिदपनीयेरन्, तदा क्रमेण आदिविपुलायाः चत्वारः प्रकारा भवेयुर्वा (१) आदिविपुलायाः, (२) आदिविपुला-मुखचपलायाः, (३) आदिविपुला-जघनचपलायाः, (४) आदिविपुला-महाचपलायाः चेति । तदन्त आर्यावृद्धी-यति चिह्नपत्रयमेव अन्य-विपुलावाचलारः प्रकारा भवेयुः । सर्वाणि (:) यति-चिह्नानि शिदपनीयेरन्, तदा उभयविपुलावाचलादी-भेदा भवेयुः । इत्यमार्थायाः श्रीकृष्ण-भेदा विस्तृताः ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो नौ वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममृतवाणि भाषन्ते ॥” शु० ।

यदुक्तमार्या-प्रकरणे तत् सर्वमत्रापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि षोडश-भेदाः स्युः ।

उपगीतिः ।

“अन्त्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्यात्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” शु० ।

पूर्वदर्शित-चायेन एतस्या अपि षोडश-भेदा विद्यन्ते ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्याः षोडश-भेदाः पूर्वमेवोक्ताः ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्वितीयमप्यर्द्धं षाडशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नलकारः । अर्ध-

इति वर्तमाने पुनरर्थग्रहणाद् गणग्रहणाच्च इयमपि पथ्यादि-लक्षण-पूर्विका
आर्यागीतिः ।” ह० ।

तस्मादेव षोडश-भेदा निर्दिष्टाः ।

सप्त-चतुष्कल-गणाः ।

	१ नज्	२ नज्	३ नज्	४ नज्	५ नज्	६ नज्	अर्थगणः ।	मात्रासंख्या ।
१ । आर्याक्षि			(:)		ज्, गौ वा			३०
अन्त्याक्षि			(:)		ज्, गौ वा			३०
२ । आ०			(:)		ल्			२७
अ०			(:)		ल्			२७
३ । आ०			(:)		ल्			२७
अ०			(:)		ज्, गौ वा			३०

अष्ट-चतुष्कल-गणाः ।

	१ नज्	२ नज्	३ नज्	४ नज्	५ नज्	६ नज्	मा० सं० ।
४ । आ०			(:)		ज्, गौ वा		२२
अ०			(:)		ज्, गौ वा		२२

१ । पथ्यागीतिः ।

२ । पथ्योपगीतिः ।

३ । पथ्योद्गीतिः ।

४ । पथ्यार्यागीतिः ।

अथ गीति-चतुष्टयानां प्रत्येकं पथ्या-रूपं साङ्केतिक-चिह्नेन दर्शितम् । आर्यायाः पथ्या-रूपं यैः
परिवर्तनैः षोडश-विधं प्रदर्शितं, तेः परिवर्तनैरेव गीति-चतुष्टयानां प्रत्येकरूपं षोडश-विधं बीजव्यम् ।

आर्याभिदानामुदाहरणानि ।

१ । पथ्यायाः ।

(क) अथ चतुर्लङ्-पठनमस्य प्रथमलघुत्वं यतिः ।

“मण्डितमनतो गलितं (:) संक्रान्तीशीरं (:) परिमलं तस्याः ।
 हृदयस्य निगडमिव मे (:) मृणाल-वलयं स्थितं पुरतः ॥
 सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्गं (:) सुरभिवनवाताः ।
 प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शकु० ।
 “स्तन-युगममु-न्नातं (:) समीपतरवर्त्ति (:) हृदय-शोकाम्नेः ।
 चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।
 “मृग-मोन-सज्जनानां (:) लृण-जल-सन्तोषं (:) विहित-वृत्तीनाम् ।
 लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणो जगति ॥
 यदचेतनोऽपि पादैः (:) सृष्टः प्रज्वलति (:) सवितुरतिक्रान्तः ।
 तत्तेजस्वी पुरुषः (:) परकृत-निकृतङ्गं सहते ॥” भर्तृहरिः ।
 “परिणत-कठोर-पुष्करं (:) गर्भच्छदपीनं (:) मसृण-सुकुमारः ।
 नन्दयति चन्द्र-चन्दनं (:) निस्सन्दजङ्गलं स्वर्गः ॥” भवभूतिः ।

(ख) षष्ठी गणी मध्यगुरुः ।

“रम्यास्तपोधनानां (:) प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
 ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे (:) रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥
 आपरितोषाद्दिदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।
 बलवदपि शिक्षितानां (:) मान्दान्यप्रत्ययं चेतः ॥
 कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
 अयमाचरत्यविनयं (:) मुग्धास्तु तपस्विकन्यास्तु ॥” शकु० ।
 “क्षिप्वापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपसीयते पुनश्चन्द्रः ।
 इति विश्वश्रुतः सन्तः (:) सन्तप्यन्तो न ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-दरिद्रैः (:) प्रिय-वचनाभ्यैः स्वदार-परितुष्टैः ।
 पर-परिवाद-निष्ठसैः (:) क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥” भर्तृहरिः ।
 “प्रसरति शशधर-विम्बे (:) विहित-विलम्बे च माधवे विधुरा ।
 विरचित-विविध-विलापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः ॥” गी० गी० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“स्निग्ध-च्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-व्राणा ।
 मुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“चित्तं हरन्ति हरिणी-दीर्घ-दृशः कामिनां कलालापैः ।
 नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलस-नितम्बमण्डले जायते मङ्गाविपुला ।
 गम्भीर-नाभिरतिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पथ्यापूर्वं मुखचपलायाः ।

“अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।
 दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्व्वकं मुखचपलायाः ।

“यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।
 विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताः सौ भवति मुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्व्वं मुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-वंशोद्भवापि रूपातिरेक-रम्यापि ।
 निःसार्यते गृहाह्वलापि यदि भवति मुखचपला ॥” ह० ।

८ । पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न स्पृशति महीमनामिका वापि ।
 सा सर्व्व-धूर्त्त-भोग्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अस्तविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि सा भ्रुवं जघनचपला स्यात् ॥” ह० ।

१० । महाविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“मकरध्वज-सद्मनि दृश्यते स्फुटं तिलक-लाञ्छनं यस्याः ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥” ह० ।

११ । पथ्यापूर्वकं महाचपलायाः ।

“हृदयं हरन्ति नार्यीं सुनेरपि भ्रू-कटाल-वित्तेपैः ।
दोर्मूल-नाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥” ह० ।

१२ । विपुलापूर्वकं महाचपला, ऽम-पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीतिः । (क) पथ्या,

“मधुरं वीणा-रणितं पञ्चम-सुभगश्च कीकिलालापः ।
गीतिः पौरवधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥” ह० ।
अपिच,
“तुङ्ग ए आणे हिअअं मह उण कामो दिवा वि रत्तिं वि ।
णिग्घिण तवेइ बलिअं तुइ वुत्त-मणोरहाइं अङ्गाइं ॥” शकु० ।

(ख) आदिविपुला,

“इयमपरा विपुला-गीतिरुच्यते सर्व-लोक-हित-हेतोः ।
यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि ॥” ह० ।

(ग) पथ्या-महाचपला,

“कामञ्चकास्ति गीतिर्मृगीदृशां सीधुपान-चपलानाम् ।
सुरतश्च मुक्तलज्जं निरर्गलालाप-मणित-रमणीयम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला ।

“पञ्चेषु-वक्त्रभः पञ्चम-ध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः ॥” ह० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथ्या,

“गाथर्वं मकरध्वज-देवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति-भङ्गार-मुखरिति भ्रमरमालानाम् ।

रेवा-तपोवने वसुतोऽस्तु सततं मम प्रीतिः ॥” ह० ।

तथाच, गीतगोविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।

“रमयति सुदृशं कामपि सुभृशं, खल-हलधर-सोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं, वद सखि विटपोदरे ॥

इह-रस-भणने कृत-हरि-गुणने, मधुरिपु-पद-सेवके ।

कलि-युग-चरितं न वसतु दुरितं, कवि-नृप-जयदेवके ॥”

(ग) पथ्या-महाचपला,

“विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।

वैराग्य-भावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला,

“विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिदं स्वरुचकं भिन्नो ।

विषयाभिलाष-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥” ह० ।

१५ । उद्गीतेः । (क) पथ्या,

“व्याध इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्ननो हरसि ।

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शन्यैः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तवापरोक्षीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

त्वद्वल्लभापि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पाल-पार्श्वमुपयाति ॥” ह० ।

(ग) पथ्या-महाचपला,

“उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्तते काम-चपलानाम् ।

तस्मान् मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“विपुला पयोधर-श्रीणि मण्डले चक्षुषीश्चपला ।

उद्गीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ह० ।

१६ । आर्यागीतेः । (क) पथ्या,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।

अरिसमुदायादवतस्त्रिजगन्मागाः स्मरेण दायादवतः ॥” नलीदयः

“अजमजरमरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमोखरं ब्रह्मपरम् ।

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादित्येवमर्यागीतिः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-मृगदृष्टिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हृतहृदयम् ।

विपुलात्म-मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषय-रस-सङ्गः ॥” ह० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

“वाताहतोर्न्निमाला-चपलं सम्येक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

मुक्ता समस्तलङ्घं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त हत-विषयगणः ।

एकात्मशीलिनां योगिनामतो भवति परम-सुख-सम्प्राप्तिः ॥” ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । “वैतालीयं द्विस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते
र्त्ताः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे द्वितीये च चतुर्थे लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च
षोडशे लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः । उभयोरपि पादयोरन्ते
रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पञ्चराश्रितं, पुरुषान्त्र-प्रथितोर्ध्व-मूर्ध्वजम् ।

वपुरन्तर-वह्नि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” इ० ।

२ । “गौपच्छन्दसिकम् ।” पि० ।

“अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदीपच्छन्दसकं
नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्म-निरोक्षणानुरक्तं, स्वयमत्यन्तनिगूढं चित्तं वृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादीपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम् ॥” इ० ।

“गौपच्छन्दसिकम्” इति को० ।

३ । “आपातलिका भगौग् ।” पि० ।

“रेफ-लकार गकाराणामपवादी भकारो गकारद्वयश्च । द्विस्वरा अयुक्-
पादे, युग्वसवोऽन्ते” इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशो कपिलाक्षी, वाचाटा विकटोन्नत-दन्ती ।

आपातलिका पुनरेषा, वृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥” इ० ।

४ । “शेषि परेण युङ् न साकम् ।” पि० ।

“अत्र येषां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ह० ।

५ । “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।” ह० ।

६ । “पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ह० ।

७ । “अयुक् द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ह० ।

८ । “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक्-पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक्-पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ह० ।

९ । “अयुक् चारुहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किन्तुलक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ह० ।

१० । “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षण-युक्तैश्चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षणं, षोडश-मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षष्ठां मिश्राणां प्रयोगश्च ।” ह० ।

११ । वैतालीयान्तं हन्ते—सुन्दर्यपरवक्त्रे । श्रीपञ्चन्दसकान्तं मातृभारिणी-पुष्पिताश-भद्रविराजः । आपातलिकान्तं वेद्यवतीति ।

वैतालीयाधिकारः ।

१८

१२ । एतानि रेखाभिर्दर्श्यन्ते ।

लकाराणां निग्रमः ।

सादाः		कन्दोनामानि	पादि	~	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
६०	वैतालीयभेदाः	वैतालीयम्	अयुक्	,	,			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		(क)	युक्	,	,				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		प्राच्यवृत्तिः	युक्	,	—		,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		(ख)	युक्																
६१	उदीच्यवृत्तिः	(ग)	अयुक्	—	,			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		प्रवृत्तकम्	अयुक्	—	,			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६२	(घ)	युक्	,	—		,			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		युक्																	
६३	वारुहासिनी	(ङ)	सर्वे	—	,			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६४	अपरात्मिका	(च)	सर्वे	,	—		,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६५	औपच्छन्दसकम्	अयुक्	,	,				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		युक्	,	,			,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६६	आपातलिका	अयुक्	,	,				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
		युक्	,	,			,		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

कमा (,) इति चिह्नेन 'परेण न साकम्' इत्येव बोद्धव्यम् । इत्थं प्राच्यवृत्तिः तृतीय-षष्ठयोरक्षरयोर्लघुत्वं निष्पन्नमुदीच्यवृत्तिः प्रथम-अनुबन्धीय । प्रवृत्तक-वारुहासिन् अपरात्मिकानामनुबन्धपाञ्चसप्त । युजि षट् आमिश्रा न वर्तन्त्याः ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुक्लवैतालीये,

“समर-शिरसि सङ्घते द्विषां, नव निशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलय दल-दीर्घं चक्षुषां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीक्षितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यवृत्त्याम्,

“विपुलार्थ-सुवाचकाक्षराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।

रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यवृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यवृत्त्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद-रहितञ्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रवृत्तके,

“इदं भरत-वंश-भूम्भतां, श्रूयतां श्रुति-मनो-रसायनम् ।

पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यास-वक्त्र-कथितं प्रवृत्तकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त-दीधितिः, स्मरोल्लसित-गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥” ह० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल-कीमलाङ्गी सृगेक्षणा ।

हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत-केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुक्ल-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-
मपि दृश्यते, यथा भागवते, ४।७।२८।

“इदमप्यच्युत विश्वभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशम् ।

सुरविद्विद्-क्षपणैरुदायुर्धुर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥”

२ । औपच्छन्दसके ।

“परशुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयते पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥” ह० ।

शीपञ्चन्दसकस्य युक्पाद-लक्षण-युक्तैश्चतुर्भिः पादैश्चन्द्रोऽपि दृश्यते,
यथा भट्टिकाव्ये, २२।३५।

“काव्यमिदं विहितव्या बलभ्यां, श्रीधर-सूनु-नरेन्द्र-पाणिनायाम् ।

कोर्त्तिरतो भवतां नृपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

३ । आपातलिकायाम् ।

“अभिरमयति किन्नरकण्ठो, हंसगतिः श्रवणायतनेन्द्रा ।

विशद कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरुणानाम् ॥” ह० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ।” पि० ।

“यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम
छन्दः । अन्ते हाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमश्च लकार एव । शेषे
परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् ।” ह० ।

२ । “द्वादशश्च वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, चकारा-
नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम ।” ह० ।

३ । “विंशोक्तः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रा-
समकं विंशोक्तो नाम ।” ह० ।

108458

THE RAMAKRISHNA MISSION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

४ । “चित्रा नवमश्च ।” पि० ।

“यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तच्चात्रा-
समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सङ्घेकीभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित-षोडशमात्रा, नवम-गुरुत्व-विभूषित-गात्रा ।

पञ्कटिका पुनरत्र विवेकः, क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥” ग० ।

उपचित्रा सदृशी एषा, यमकेनैव विशेषिता । अने गिति लक्षणं नोक्तमप्यनुमेयं शाङ्कर-मोहसुद्धर-
प्रयोगविधिः । शेषे परेण युङ्क्ता साकमिति सामान्य-लक्षणेन हि मध्यगुरुर्गणो बाध्यते ।

पञ्कटिका पुनरन्येभिर्न-लक्षणा कृता, यथा—

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुःषष्टिमात्रं पञ्कटिकाच्छन्दः ।” ना० ।

८ । “नवम-गुरुत्वं व्यभिचरति च । रणधरणी-जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । युद्धमात्रासमकालगंततत्त्वानि—पङ्क्तेः पणवलिदुभी मीटनकं जगत्यामीटकच ।

१० । वानवासिकालगंततत्त्वानि—पङ्क्तेर्मत्ता लिटुभी भसरविलसिता कुङ्कुमलदन्तौ च, जगत्याः कुसुम-
विचित्रा ललना (पि०) च, शर्क्याः सुपवित्रं प्रहरणकलिता चक्रपदच, अतिशर्क्याश्चन्द्रावर्ता माला
मणिगुणनिकरच ।

११ । विश्वीकालगंततत्त्वानि—अतिजगत्याश्चक्षी, शर्क्याः सुपवित्रं चक्रपदच, अतिशर्क्याश्चन्द्रावर्ता
माला मणिगुणनिकरच ।

१२ । चित्रालगंततत्त्वानि—शर्क्याः सुपवित्रं चक्रपदच, अतिशर्क्याश्चन्द्रावर्ता माला मणिगुणनिकरच ।

१३ । उपचित्रालगंततत्त्वानि—चर्कसमस्तस्य द्रुतमध्या, अनुदुभी विद्युन्माला, पङ्क्ते दक्षवती सुषमा
च, विदुभी दीधकीऽनवसिता च, जगत्यासामरसम्, अतिजगत्याश्चक्षी चेति ।

मात्रासमकाधिकारः ।

२३

१४ । अथ मात्रासमक-भेदा रेखाभिदर्शने ।

कन्दी-नामानि	पादचतुष्टयानां प्रत्येकं षोडशस्यविकं													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
मात्रासमकं (क)		,		,				—		,				—
वानवासिका (ख)			,		,			—			—			—
विश्रीकः (ग)				—			—							—
चित्रा (घ)				—			—							—
उपचित्रा (ङ)								—						—
पादाकुलकं (च)														—
पञ्चभटिका (छ)	*							—						—
रथधरणी								—						

१५ । मात्रासमक-भेदानामुदाहरणानि चोद्धृतानि ।

(क) शुद्ध-मात्रासमके,

“अश्वशुमुखी विरलैर्दन्तैर्गभीराद्यो मित-नासायः ।

निर्वास-हृदः स्फुटितैः केयैर्मात्रासमकं समते दुःखम् ॥” ४० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ-चाप-ध्वनि-रमणीयः, सुरत-महोत्सव-पटङ्ग-निनादः ।
वनवास-स्त्री-स्वनित-विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” ह० ।

(ग) विश्लोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नयं करुण-कदर्थितं लोकम् ।
जातं महित-कुलेऽप्यविनीतं, मित्रं परिहर साधु विगीतम् ॥” ह० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुह्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः ॥” ह० ।
तथा च गीतगोविन्दे,
“श्लसित-पवनमनुपम-परिणाहम्, मदन-दहनमिव वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन-नलिनमिव विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यच्चित्तं गुरु-सक्तमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
पृथ्वी तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र-मरीचि निभैर्भवतीयम् ॥” ह० ।

(च) पादाकुलके, क-ग-ख-ङ-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“अलि-वाचालित विकसित-चूते, काले मदन समागम-दूते ।
स्मृत्वा कान्तां परिहृत-सार्थः, पादाकुलकं धावति पान्थः ॥” ह० ।
अपि च, ग-ङ-क-ङ-इत्येव-क्रमैः पादैः,
“पुंस्त्रीकिल-कृत-शोभन-गीते, दक्षिण पवन प्रेरित-शीते ।
मधु-समयेऽस्मिन् कृत-विश्लोकः, पादाकुलकं नृत्यति लोकः ॥” ह० ।

तथा क-ङ-ङ-ग-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“चित्तं भ्राम्यत्यनवस्थानं, पादाकुलक-श्लोक-समानम् ।
कायः कायति शायति शक्तिस्तदपि न मम परलोके भक्तिः ॥” ह० ।

ङ ख ङ ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

“परिहृत सर्व्य परिग्रह-लोकः, प्रतिदिन-वर्द्धित-गुरुतर-शोकः ।

दुःख-विवर्द्धित-लोचन-वारिः, पादाकुलकं याति तवारिः ॥” इ० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

(घ) “नयन-विषयमपि किशलय-तल्पम्,

(ङ) { गणयति विह्वित-क्षुताश-विकल्पम् ।
त्यजति न पाणि तलेन कपोलम्,
बाल-शशिनमिव सायमलीलम् ॥

(घ) हरिरिति हरिरिति जपति सकामम्,

(ङ) विरह-विह्वित-मरणैव निकामम् ।

(ख) { श्रीजयदेव-भणितमिति गीतम्,
सुखयतु केशव-पदमुपनीतम् ॥

(ङ) सजल-नलिनदल-शीलित-शयने,

(ख) हरिमवलोकय सफल्य नयने ।

(घ) जनयसि मनसि किमिति गुरु-खेदम्,

(ङ) शृणु मम वचनमनीहित-भेदम् ॥

(ख) { हरिरुपयातु वदतु बहु-मधुरम्,
किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ।
श्रीजयदेव-भणितमतिललितम्,

(ग) सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥”

(ङ) पञ्कटिकायाम्,

“मा कुरु धन-जन-यीवन-गर्वम्, हरति निमेषात्कालः सर्व्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥

नलिनी-दल-गत-जलमतितरलम्, तद्वज्जीवनमतिशय-चपलम् ।

विद्धि व्याधि-व्याल-ग्रस्तम्, लोकं शोक-हतञ्च समस्तम् ॥”

इति शङ्कराचार्यकृते मोहसुप्तिरः ।

नारायणभट्टस्य च,

“जे जी गज्जिअ गउड़ वइ एउ, उइण्ड-जउज सभअ पराउ ।

उरु-विकम-विकम-जणिअ-जूरु, ताकण परकम कोइ ण वुज्जु ॥”

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “गीत्यार्या लः ।” पि० ।

“यत्र पादे द्विसवः षोडश-लकारा भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः ।
ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।” * ह० ।

२ । “शिखा विपर्यस्तार्द्धा ।” पि० ।

“यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्धेच्च सर्व-गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यास-
भेदेन संज्ञादयमाह ।” ह० ।

३ । “लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ।” पि० ।

“पूर्वश्चेद्वर्द्धभागः सर्वलघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्तरश्च सर्वगुरुः
षोडश-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।” ह० ।

४ । “गद्येत् सौम्या ।” पि० ।

“तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः सर्वगुरुः षोडश-गकारश्चेद्भवति,
उत्तरश्च द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।” ह० ।

* अस्याम् अपचलपुल्यासं समवर्त्त गीत्यार्याया अभिन्नम् ।

५ । “अष्टावर्गे गा इभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोक्ता ।*

दलमपरमपि वसुगुणित-सलिलनिधि-लघु कविरचित-पदवितति भवति ॥”

के ।

६ । “चूलिकौकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनत्रिंशजकारा भवन्ति, द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत्, तयोश्च अन्ते द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादान-सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंश-लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, ‘चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । अर्धग्रहणादत्र पाद-व्यवस्था नास्ति ।” ह० ।

७ । “त्रिगुण-नव-लघुरवसिति-गुरुरिति दलयुग(ल)कृत-तनुरतिरुचिरा ।”

के० ।

तारानाथतर्कवाचस्पति-प्रकाशिते पुस्तके नारायणभट्टकृत-टीकायाश्चायं पाठो दृश्यते । किञ्चाधिकाश्चर-दोष-परिचारायै लोकेकाचरीन्मूलनं कर्तव्यमित्युपन्यस्तम् ।

इदमर्धश्लोकोक्त-लक्षणं ‘चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्’ इत्येव पैङ्गलमूल-पाठ-सम्मतम् ।

८ । “मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहड़िका द्विगुणेन ॥ प्राकृतभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

तारानाथकृतः पाठोऽयं मात्रान्यूनाधिक्यदोषात् परिहार्यः, परन्तु रामतारणश्रीमणि धृतः पाठः समीचीनो मन्यते, तद्यथा—

“मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पञ्चादेकादशकान्तु, दोहड़िका द्विगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक-विरामि अन्त्यवर्णौ लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पञ्चाद्वितीयपादे चेत्यर्थः ।

* सौम्याय अष्टावर्गीया-नामोक्ता ।

८ । एतदध्यायीज्ञातयी रेखाभिर्दक्ष्यन्ते । यथा—

छन्दीनामानि ।		अक्षे	वर्णसंख्याः		द्याङ्गयोः
			लघुः	गुरुः	मात्रासंख्या
गीत्यार्या		प्रत्येकं	३२	०	६४
विद्यासमेष्टेन विद्या	ज्योतिः	आद्ये	३२	०	६४
		अन्ये	०	१६	
	सौम्या	आद्ये	०	१६	६४
		अन्ये	३२	०	
शूलिका		आद्ये	२७	१*	६०
		अन्ये	२९	१*	
अन्या शूलिका		प्रत्येकं	२७	१*	५८

*अन्ते ।

१० । उदाहरणानि ।

१ । गीत्यार्यायाम् ।

“मदकल-खगकुल-कलरव-मुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल-सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”
ह० ।

२ । ज्योतिषि ।

“यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासादृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ह० ।

३ । सौम्यायाम् ।

“सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहादेहेऽस्माकं मानं मुक्ता ।
शशधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रजमपहर लघुतरमिह ॥”
ह० ।

४ । चूलिकायाम् ।

“रतिकर-मलयमरुति शुभशशमभिहत-हिममहसि मधुसमये ।
 प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृत-युवतिरतिचपलतया ॥
 घनपरिमल-मिलदलिकुल-मुखरित-निखिल-कमल-मलयपवने ।
 जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिशयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

१ । कतिचिन्मात्राच्छन्दांसि छन्दोग्रन्थेषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये
 दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरण-लक्षणानि यथामति प्रदर्शयन्ते ।

एतानि बह्व्यपराणि च यानि पिङ्गलाचार्येण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव गाथा-शब्देन
 कथ्यन्ते, यथा—

“अत्रानुक्तं गाथा ।” पि० ।

“अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्त्रोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति
 मन्तव्यम् ।” ह० ।

२ । आद्यार्धे विंशतिमात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्त्यार्धे षोडश-
 मात्राश्च ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले हृतवानसि वेदम् ।

विहित-वहित-चरित्रमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणिधरणक्षिण-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गो० १४० ।

३ । आद्यार्धे विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्त्यार्धे एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि-हृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन-विशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥” गी० गो० ५स० ।

1084 58

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गो० १स० ३, ५ ।

४ । उभयार्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज-ललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिज-विशिखेन ॥

अमृतमधुर-मृदुतर-वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्थलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकर-किरणेन ॥

* * * * *

श्रीजयदेव-भणित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥”

गी० गो० ७स० ।

५ । उभयार्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभवदशोकदल-शयनसारे । कुसुमचयरचित-शुचि-वासगृहे ॥

चल-मलय-वन-पवन-सुरभि-श्रीते । वितत-बहुवक्त्रि-नवपल्लव-घने ॥

विहित-पद्मावती-सुख-समाजे । भणति जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गो० ११स० ।

६ । उभयार्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“कथित-समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।

मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसम-शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥

हरिचरणशरण-जयदेव-कविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमल-कलावती ॥” गी० गो० ७स० ।

७ । उभयार्द्धयोश्चतुर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“हरि हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव । ध्रु ।

मामियं चलिता विलोक्य हतं बधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥

* * * *

क्षम्यतामपरं कदापि तवेष्टुं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्यथेन दुनोमि ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्तुवित्त-समुद्रसम्भव-रोहिणीरमणेन ॥” गी० गो० ३स० ।

अर्धेष्टेकपादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसमवृत्तं स्यात्, तत्तद्वचनं—

रेफतः सगणश्च जी भगलास्तदाऽमृतवारि इति ।

८ । उभयार्द्धयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।

तत्त्रोदाहरणम्,

“समुदित-मदने, रमणीवदने, सुखन-वलिताधरे ।

मृगमदतिलकं, लिखति सपुलकं, मृगमिव रजनीकरे ॥” गी० गो० ७स० ।

८ । उभयार्धयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।
तत्प्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।

नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते मृदुवेषुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत-पवन-चलितमपि रेणुम् ॥

पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित-नयनं, पश्यति तव पन्थानम् ॥

मुखरमधीरं, त्यज मञ्जोरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शीलय नीलनिचोलम् ॥

* * * *

श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गो० ५ स० ।

यतिर्विभिन्ना यथा —

“ललितलवङ्गलता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे ।

मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह सरस-वसन्ते, विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

वृत्त्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ।

उन्मद-मदन-मनोरथ-पथिकबधूजन-जनित-विलापे ।

अलिकुल-सङ्कुल-कुसुमसमूह-निराकुल-वकुलकलापे ॥

* * * *

श्रीजयदेव-भणितमिदमङ्गुत-केशव-केलिरहस्यम् ।

वृन्दावन-विपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी० गो० १ स० ।

१० । उभयार्धयोरुनविंशन्मात्राः । तत्प्रोदाहरणम्,

“कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

सुगमदपन्नकमल मनोभव-मङ्गल-कलस-सङ्गोदरे ॥

अलिकुलमञ्जनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-सोचने ।
 खदधर-सुखन-लम्बित-कञ्जलमुञ्जलय प्रिय-सोचने ॥
 नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिज-पाश-विलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥

* * * *

श्रीजयदेव-वचसि जयदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।
 हरिचरण-स्मरणाभृत-कृत-कलिकलुष-ज्वरखण्डने ॥” गी० गी० १२स० ।
 ११ । उभयार्धयोस्तुस्त्रिंशन्मात्रा दशमे विंशे अन्ते च यतिः ।

तत्रो “हरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे ॥*

“प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।
 सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि सुखकमल-मधुपानम् ॥ ध्रु ।
 वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।
 स्फुरदधर-सोधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकोरम् ॥

* * * *

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपङ्कवसुदारम् ।
 ज्वलति मयि दारुणी, मदन-कदमानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥
 इति चटुल-चाटुपटु-चारु सुरवैरिणी, राधिकामधि वचनजातम् ।
 जयति पद्मावतीरमण-कविभारती, जयदेव-भणितमतिश्रातम् ॥”

१२ । उभयार्धयोः षट्त्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,
 “पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं वृषलैर्भोक्षमाणम् ।
 आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उतस्त्रिभुवत्यवर्षति ॥ १।१६।२१।
 यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान, इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतांशं तनोति ।
 कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्वह्निर्वीयुरिवैष आत्मा ॥” १।१७।३४।
 १३ । उभयार्धयोरष्टात्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सङ्ग्रहोऽयं गीतानि सुललित-यमक-छन्दसा रचितानि ।

“यदात्रीषं मागधानां वरिष्ठं, जरासन्धं क्षत्र-मध्ये ज्वलन्तम् ।
 दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नागं विजयाय सञ्चय ॥
 यदात्रीषमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्रास्यकं तोष युधे ।
 अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्रं, तदा नागं विजयाय सञ्चय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ । अत्र गणमात्राकन्दसां गुरुलघुसंस्थानिरूपणं क्रियते ।

२ । “सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ।” पि० ।

“ग्ल” इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः,
 आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टास्तावत्क्षराणि यथासंख्यं न
 पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या ।” इ० ।

३ । साङ्केतिकव्याख्यया एवं बोध्यम् ।

अक्षराणि = ग्लः = ग् + ल् । मात्रासंख्या = २ग + ल = मा । इत्थं,
 मा — ग्लः = ग, अपि च ग्लः — ग = ल ।

४ । ततोदाहरणं गीतगीतिन्दे ७म-सर्गे,

“प्रसरति शशधर-विम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचित-विविधविलापं सा परितापं चकारीचैः ॥” २ ।

अत्र द्विचत्वारिंशदक्षराणि वर्तन्ते । आर्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् संख्या मात्रा भवितव्याः ।
 तेन हि मा = ५७; ग्लः = ४२ । इत्थं ग = ५७ — ४२ = १५, गुरुसंख्या । अपि च, ल = ४२ — १५ = २७,
 लघुसंख्या । तथा च,

“अभ्युक्षता पुरस्तादवगाढा जघनगीरवापसात् ।

द्वारेऽस्य पाशुसिक्तं पदपङ्क्तिर्दुस्सतेऽभिगवा ॥”

अत्र सप्तत्रिंशदक्षराणि वर्तन्ते । तेन ग्लः = ३७ । ततः ग = ५७ — ३७ = २०, गुरुसंख्या । अपि
 च ३७ — २० = १७, लघुसंख्येति ।

इति धीमल्लते कन्दःसारसंग्रहे जातिभेदी नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । “वृत्तम् ।” पि० ।

“तथा चोक्तम् ‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति विधा ।’ गायत्र्यादी
छन्दसि वर्त्तत इति ‘वृत्तम्’ । तच्च स्थिरगुरुलघुस्वर-विन्यासमिष्यते । पादेन
संयोगात् पङ्क्तम् । यथा आर्यादिच्छन्दःस्यपि पाद-व्यवस्था नास्तीति
पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्,
‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु-लघु-स्थितम्’ इति ।” ६० ।

२ । “सममर्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

“समसर्वावयवत्वात् ‘समम्’ । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत्
‘समं वृत्तम्’ । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्धे समे यस्य तत् ‘अर्धसमम्’ ।
सर्वावयवेष्वभ्योऽर्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् ‘विषमम्’ । एवं त्रिप्रकारमपि
वृत्तजातमुक्तम् ।” ६० ।

३ । “युक् समं विषमञ्चायुक् स्थानं सङ्गिर्निगद्यते ।

सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥

अङ्गयो यस्य चत्वारलुब्धलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाङ्गि-समो यस्य द्वितीयशरणो भवेत् ।

द्वितीयसुर्यवृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाङ्गुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥” के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषमम् ।

१ । “आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ।” पि० ।

“गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्तद्येव द्रष्टव्यम् । किन्तुदार्षम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंश-
त्यक्षरोणिक्, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।” ह० ।

“छन्दोऽत्र लौकिकं स्याच्च आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।

त्रिष्टुप् पङ्क्तिश्च वृहती अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥

गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

अत्युक्ता चोक्तया सह एकैकाक्षर-वर्जितम् ॥” इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

२ । अनुष्टुबैव बहुल-प्रयोगा । तस्या भेदाः पद्यात् पृथगध्याये ३७ पृष्ठे द्रष्टव्याः । येषामार्षच्छन्दसां
लौकिके विरल प्रयोगे दृश्यन्ते तेषामुदाहरणान्वेव अत्रोद्ध्रियन्ते, यथा—

३ । त्रिष्टुभः,

“अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः, समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपन्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वक्रयः पावयन्तु ॥” शकु० ।

तथा च भागवते,

“कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते, विष्टायासि स्नायतेषुस्त्रेन ।

आलक्ष्ये भवतीमन्तराधिं, दूरे बभूवुं शोचसि कञ्चनान्व ॥” १।१६।२०।

“अरक्षमाणां स्त्रिय उर्विं बासान्, शोचस्वथो पुरुषादैरिवात्मान् ।

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मांश्चब्रह्मण्ये राजकुले कुलाभगान् ॥” १।१६।२२।

“महत् सेवां हारमाहुर्विमुक्तोऽस्मो हारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।

महान्तस्ते समचित्ताः प्रगान्ता, विमन्यवः सुहृदः साधवी ये ॥” ५।५।२।

तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

अथानुष्टुभीदाः ।

१ । “पादस्यानुष्टुब्बक्ताम् । न प्रथमात् स्त्री । द्वितीय-
चतुर्थयो रश्च । वान्यत् । य चतुर्थात् ।” पि० ।

“अत्र वक्ताजातो पादस्य ‘प्रथमात्’ वर्णादूर्ध्वं सगणनगणी न कार्यौ ।
द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रीफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणन-
गणाभ्यामन्यत् मगणादि-त्रिकषट्क-मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं ‘वा’
कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः ।” ह० ।

२ । “पथ्या युजो ज् । विपरीतैकीयम् ।” पि० ।

“अत्र वक्त्रो युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वत्
पथ्या नाम । उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ।” ह० ।

३ । “चपलाऽयुजो न् ।” पि० ।

“अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते,
तदा चपला नाम सानुष्टुब्बक्ताम् ।

४ । “विपुला युग्लः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य ।
भौ नौ च ।” पि० ।

“विपुला युग्लः सप्तमः सर्व्वं तत् सैतवस्य च ।

भौ नौ वा विपुलानेका वक्त्र-जातिः समीरिता ।” इत्यग्नि पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणात्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमितत् । नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विनाशुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमिन लघुनावगममेव भवितव्यम् । प्रथम-द्वितीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति ‘सर्व्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ भाषार्थस्य मतेन युक्पादे-ऽयुक्पादे च सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रिफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार-सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काञ्चेषु दृश्यन्ते ।
सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुर्भवतीत्याज्जायः ।” ह० ।

५ । “वक्त्रं नाद्यावसौ स्यातामञ्चैर्योऽनुष्टुभि स्यातम् ।

युजोर्जेन सरिङ्कर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥” के० ।

शेदारभट्टने वक्त्रलक्षणे ‘द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रिफोऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल-चलायुधीपदेन उपेक्षितः ।

६ । “श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्व्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्लृक्सं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥” शु० ।

पादानां प्रथमाक्षरात्परतः ‘सप्तमन्ययो न काञ्चो’, द्वितीयचतुर्थयो रिफोऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल-चलायुधीपदेन वक्त्रलक्षणे नुतवीधस्य श्लोकलक्षणे न गृहीतम् । पैङ्गल-पथ्यावक्त्रात् त्रीतवीध-श्लोकलक्षणे च प्रमेदः ।

अनटुभीदाः ।

३६

० । अन अनटुभीदाः साहेतिक-रेखाभिर्देर्भाते ।

अक्षरादि ८	पादि	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्त्रस्य	अयुक्	(नीपदिष्टम्)	नी	खोः		(—	—	(नीपदिष्टम्)
	युक्		का	द		(—	—	
पथ्यावक्त्रस्य	अयुक्		न	पा		(—	—	
	युक्		खो	खोः		(—	—	
अपलायाः	अयुक्		ग	धं	ख	(—	—	
	युक्		स	तु		(—	—	
विपुलायाः	अयुक्*		ख	न		*	*	*	
	युक्		ग	य	र	(—	—	
सैतवस्य	अयुक्		न	तो		(—	—	
विपुलायाः	युक्		दि			(—	—	

अनटुभः उदाहरणानि ।

१ । वक्त्रस्य,

“नवधाराभ्यु-संसिक्त-वस्तुभागन्धि-निःश्वासम् ।

किञ्चिदुन्नत-घोषार्धं, मङ्गी कामयते वक्त्रम् ॥” इ० ।

तथा च,

“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो हरश्चेव, दीर्घासित्योक्तिभिर्वालाः ॥” इ० ।

३ । पथ्यावक्त्रस्य, (क)

“नित्यं नीति-निषण्डस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

न हि पथ्याग्रिनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” इ० ।

* भकार-रेफ-नकार-तकार-मकार-सकारा विकल्पेन भवन्ति । सैतवमते अकारः ।

† अनटुभी वर्यः प्रायेण अनुवर्तते ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराग्नानुवर्त्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लज्जोः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याग्या ॥” ६० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधोः काममोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुक्त-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्त्तुमनागसि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो, नृपाणां क्षयि तत् फलम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं, ददत्यारण्यका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युर्जन्मवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अथ वाब्दशतान्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं चूतरसं पीत्वा, न गर्भं याति कोकिलः ।
पीत्वा कर्हमपानीयं, मेको मकमकायते ॥” वररुचिः ।
“क्वचिद्रुष्टः क्वचित्पुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” घटकर्परः ।

३ । चपलावक्त्रस्य,

“क्षीयमाणायदशना, वक्त्र-निर्भास-नासाया ।
कन्यका वाक्चपला, भवते धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥” ६० ।

४ । विपुलावक्त्रस्य, (क) सैतवमते,

“सैतवेन पथार्णवं, तीर्थे दशरथात्मजः ।
रक्षःक्षयकारी पुनः, प्रतिष्ठां स्वेन बाहुना ॥” ६० ।

तथा च मन्त्र-ब्राह्मणे, १म प्रपाठके,

“यदेतद्द्वयं तव, तदसु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम, तदसु हृदयं तव ॥” ३ख० ८ ।

“अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत् ।

अयमा हस्तमग्रहीन्मित्रस्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारेण,

“इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च मानिनी ।

इन्दीवराक्षी हृदयं, दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ४० ।

“स सत्यवचनाद्राजा, धर्म-पाशेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।

अथ सूर्योऽददत्तस्मै, कृत्रोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“वृत्तस्त्वं पात्रेसमितैः, खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशीलः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वमुन्नताः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराड् एवं भवता, विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥” माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी-पतिं लोकनाथं, रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

कामिनीभिः सह प्रीतिः, कस्यै नाम न रोचते ।
 यदि न स्वाहारि-वीचि-चञ्चलं हत-जीवितम् ॥” ह० ।
 “न केवलं आबल्लत्वे, पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 बहुष्वपि निमित्तेषु, पुण्यमाश्रित्य दीयते ॥” महाभारतम् ।
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ, मनोः स्वायम्भुवश्च तु ।
 द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ, धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥” विष्णुपु० ।
 “सावर्णिना नारदाय, ब्रह्मवैवर्त्तमीरितम् ।
 रथान्तरस्य वृत्तान्तमष्टादश-सहस्रकम् ॥” अग्निपु०, २७१।१३ ।

(घ) नकारेण,

“तपःस्वाध्याय-निरतं, तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
 नारदं परिपप्रच्छ, वाक्स्त्रीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥” रामा० ।
 “ततोऽन्नं जायते विप्र, मनुष्याणां सुखावहम् ।
 अन्नं प्राणा इति यथा, वेदेषु परिपठ्यते ॥” म० भा० ।
 “का कथा बाणसन्धाने, ज्या-शब्देनैव दूरतः ।
 हुङ्कारेणैव धनुषः, स हि विघ्नानपोहति ॥” शकु० ।
 “ब्रह्म-हत्या-प्रशमनं, सोम-याग-फलं मुने ।
 वर्षं सोमलता-पानं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मवै० ।
 “गर्भ-प्रच्युति-दोषेण, प्रोक्तुङ्गाक्रमणेन च ।
 मैत्रेय सापि हरिणी, पपात च ममार च ॥” विष्णुपु० ।
 “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 सन्भूतं षोडशकलमादौ लोक-सिद्ध्यया ॥” भागवतम् ।
 “पूरोत्पीडे तङ्गागस्य, परीवाहः प्रतिक्रिया ।
 शोके क्षोभे च हृदयं, प्रलापैरेव धार्यते ॥” उ० च० ।
 “पुरो रामस्य जुह्वाक्षकार ज्वलने वपुः ।
 शरभङ्गः प्रदिग्भारात्, सुतीक्ष्ण-मुनिकेतनम् ॥” भट्टि० ।

“सन्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्त्वन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां, धर्मराजो विवक्षते ॥” माघः ।

(ङ) तकारेण,

“वन्दे देवं सोमेश्वरं, जटासुकुटभण्डितम् ।

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥

वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसन्तमसच्छिदम् ।

दिवादीपा इवाभान्ति, यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो, लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति, सदृशी बालपण्डितौ ॥” ह० ।

“अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यस्नातः स्नातको भवेत् ।

हैमी वा मुद्रिका धार्या, शिवमन्त्रेण चार्चतु ॥” अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

“अथान्तरीक्षे वागुच्चैरुवाचामानुषी किल ।

प्राप्तास्यपत्यमस्यास्त्वं, सदृशं रूपवर्चसा ॥” रामा० ।

“असंशयं मां विप्रर्षे, वेत्स्यासे धन्विनां वर ।

अवशं विनयाधानं, कार्यमस्य मया तव ॥” म० भा० ।

“महाराजस्य देवो वा, यागं कर्तुमलं मुने ।

न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं, बह्वक्षो बहुदक्षिणः ॥” ब्रह्मवै० ।

“किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः, किं सिंहैर्न निपातितः ।

चिरायमाणे निष्क्रान्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥” विष्णुपु० ।

“ब्राह्मणाश्चैव गावश्च, कुलमेकं द्विधा कृतम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति, हविरैकत्र तिष्ठति ॥” अग्निपु०, २८१।२०।

“इदं गुरुभ्यः पूर्वैर्भ्यो, नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥” उ० च० ।

“अटाव्यमानोऽरण्यानीं, ससीतः सहलक्षणः ।

बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य, जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥” भट्टि० ।

“सखा गरीयान् शत्रुषु, कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च, सहज-प्राकृतावपि ॥” भाषः ।

(छ) सकारेण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।

क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥” ह० ।

“स्वागतं खानधिकारान्, प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युग-बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” कु० स० ।

“तच्च द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विजिर्षयेत् ।

भारते पर्वसमाप्ती, वस्तु-गन्ध-स्रगादिभिः ॥” अग्निपु०, २७१।२३।

(ज) सङ्कीर्णयाच,

“कचिक्काले प्रसरता, कचिदापत्य विघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥” भारविः ।

“उत्तिष्ठमानस्तु परो, नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैरान्नातौ, वर्त्तन्तावामयः स च ॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्ब-सुम्बन-सुश्रुना ॥

हृते ह्रिडिम्बरिपुणा, रात्रिर्द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥

ककुप्तिक्कान्यावक्लान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

सुखामोदं मदिरया, कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥

यातव्यपार्ष्णिग्राहादि-मालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” भाषः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

१ । “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्द्वम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरद्वया यद्वत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुर्द्वं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।” ह० ।

२ । “गावन्त आपीङः ।” पि० ।

“गकारौ द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुर्द्वमापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे ।” ह० ।

३ । “आदौ चेत् प्रत्यापीङः । प्रत्यापीङो गावादौ च ।” पि० ।

“गकारौ द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुर्द्वं प्रत्यापीङसंज्ञं भवति । तस्यैव पदचतुर्द्वस्यान्ते आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदा प्रत्यापीङ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीङो भवति । अत्रापि पूर्व्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।” ह० ।

४ । “प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरी*लवल्यमृतधाराः ।”

पि० ।

“आपीङग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुक्षराभ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्द्वं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासे मञ्जरी, तृतीयेन विपर्य्यासे

* उत्तरवाक्ये मञ्जरी ।

लवली, चतुर्थेन विपर्यासिःसृतधारा । केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासि
सति मञ्जर्यादिनामानि दृच्छन्ति ।” ॥ ७० ॥

५ । अत्र सङ्केतेनैतेषां वर्णसंख्या लघु-गुरु-संख्या च दर्शयते ।

उत्तनामानि	पादे अक्षराणि				
	१मि	२ये	३ये	४थे	
१ पदचतुर्ह्वम्	८	१२	१६	२०	प्रथमस्य
२ मञ्जरी	१२	८	१६	२०	२येन
३ लवली	१६	१२	८	२०	३येन
४ अमृतधारा	२०	१२	१६	८	४थेन
५ आपीङः	६	१०	१४	१८	अने
६ प्रत्यापीङः	(क)	६	१०	१४	१८
	(ख)	४	८	१२	१६
					आदी
					अने
					आदी च

* लघुक्षराणि ।

६ । अतोऽतुतोदाहरणानि एकादिसंख्याक्रमेण बोध्यव्यानि ।

(१) “तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः,

पदचतुर्ह्वम् न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥” ॥ ७० ॥

(२) “जनयति मञ्जरीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

मिलदल्लिचक्रचक्षुपरिशुम्भितकेसरा,

कौमल-मलयवात-परिमर्शित-तरुशिखरस्थिता ॥” ॥ ७० ॥

(३) “विरहविधुर-हृणकाङ्गना-कपोलीपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।

लवलीकलं निदाघे,

भवति अगति हिमकर-शीतलमतिस्रोतदूषणहरम् ॥” ॥ ७० ॥

(४) “परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धरणीधरवाणीममृतमयीं, तत्काव्यगुणभूषणम् ॥” ४० ।

पूर्वोक्ते स्त्रीकषतुष्टये गुणलघुविभागी नेथते ।

(५) “कुसुमित-सङ्कारे, हत-हिम-महिम-शुचि-शयोक्ते ।

विकसित-कमल-सरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

प्रवससि पथिक हतक्क यदि भवति तव विपत्तिः ॥” ४० ।

(६, क) “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

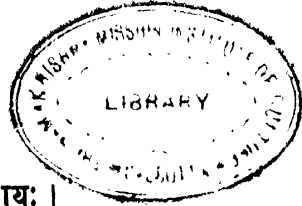
कूजम्भुकर-कलरवकृत-जनघृति,

पुंस्त्र्योक्लि-सुखरित-सुरभिकुसुमचिततस्तति ॥” ४० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोजं, ह्वयं घनसुरभि-मधु-रसाब्जम् ।

पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,

किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥” ४० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “उद्भूतामेकतः स्त्री स्त्री, न्त्री न्त्री, औ उलौग्,
स्त्री स्त्री ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-सकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति,
द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्त्रयोदशैव, तद्वन्तसुहृता नाम ।” ४० ।

उत्तरजाकरस्य “व्राद्धिनत-भगजला गयुताः” इत्येकादशाक्षरं तृतीयपादस्य च पितृलस्य सप्ततम् । तैव

(च) उपस्थित-
प्रशुपितस्य

(छ) वर्धमानस्य

(ज) शुद्धविराड्वृषभस्य

पादः	अक्षराणि ।															
१ मे	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ ये	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ ये	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ र्थे	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ ये	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ ये	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

५ । अवीकृतीदाहरणानि क-ख-ग-च-छ-ज-इति वर्णक्रमेण नीहव्यानि ।

(क) “अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विहितमधुद्विषः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः, परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”

माचः ।

“मृगलोचना शशमुखी च, रुचिरदशना नितम्बिनी ।

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कुलोद्भवा ॥” ५० ।

(ख) “विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥” ५० ।

(ग) “सततं प्रियंवदमनून-ममलङ्घयं गुणोत्तरम् ।

सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्वजन्ति न तु जातु योषितः ॥” ५० ।

(च) “रामाकामकरेणुका मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावन्मना ।

इयमतिशयसुभगा, बहुविध-निधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥” ५० ।

(छ) “विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना,

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥” ५० ।

(ज) “कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्भलवदना विशालनेत्रा ।

पीनीरुनितम्बशालिनी, सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥” ५० ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्याईसमवृत्तम् ।

- १ । “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः, सभरा ली यदि सुन्दरी तदा ।” न० ।
 “विषमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति मञ्जिनीषः ।
- २ । “वेगवती सौ स्मौ, भौ भगौ ग् ।” पि० ।
 “विषमे प्रथमाक्षरहीनं, दीधकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।
 “संयुगात् सगुरु विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भावौ ।” के० ।
- ३ । “भद्रविराट् तजौ गौ, स्सौ उगौ ग् ।” पि० ।
 “भोजे तपरी जरौ गुरुश्चेन्-स्सौ उगौ ग् भद्रविराट् भवेदनोजे ।” के० ।
 “भौपञ्चन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमईसमाधिकारे पाठः ।” इ० ।
- ४ । “केतुमती स्जौ स्मौ, भौ भगौ ग् ।” पि० ।
 “असमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनकातः ।” के० ।
- ५ । “उपचित्रकं सौ स्त्रौ ग्, भौ भगौ ग् ।” पि० ।
 “विषमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भादुरकावुपचित्रम् ।” के० ।
- ६ । “आस्थानिकी तौ उगौ ग्, उतौ उगौ ग् ।” पि० ।
 “आस्थानिकी वार्त्ताहारिकोच्यते ।” इ० ।
- (क) “आस्थानिकी सा प्रकटीकृतार्थे, यदीन्द्रवज्राक्षरः पुरस्सौ ।
 उपेन्द्रवज्राक्षरणाक्षर्योऽग्रे, मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्णा ॥” शु० ।
- (ख) “आस्थानिकी तौ जगुरु ग् भोजे, जतावनीजे अगुरु गुरुचेत् ।
 जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्, तौ उगौ ग् यथा विपरीतपूर्णा ।” के० ।

७ । “विपरीताख्यानिक्वी त्तौ क्जौ ग्, तौ क्जौ ख् ।”*

पि० ।

८ । “द्वुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ।” पि० ।

“भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नजौ ज्ययुतौ द्वुतमध्या ।” के० ।

उपधिवान्तर्गतैयमयुक्पादौ पुनश्चिदुभौ दीपक-लक्ष्यभाजौ, युक्पादौ जगत्यास्मात्तरसलक्ष्यभाजौ च ।

९ । “हरिणमुता सौ स्त्री ग्, न्भौ भौ ।” पि० ।

“सौ सली गग्र नो भो भौ भवेद् हरिणवक्षभा ।” इत्यग्निपुराणे ।

“सयुगाल्लघू विषमे गुर्युजि नभौ भरकौ हरिणमुता ।” के० ।

“प्रथमाक्षरमाद्यद्वतीययोर्द्वुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलेश्वरे, भवति सुन्दरि सा हरिणमुता ॥” शु० ।

१० । “अपरवक्त्रं नौ लौ ग्, न्जौ जौ ।” पि० ।

“अयुजि ननरला गुरुः समे, न्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ।” के० ।

“अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंन्नार्थमिहोपन्यासः ।” इ० ।

११ । “विषमे ससजा यदा गुरु चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् ।”

परि० ।

१२ । “अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलन्तदा कौमुदी ।”

परि० ।

१३ । “पुष्पिताग्रा नौ यौ, न्जौ जौ ग् ।” पि० ।

“अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।”

के० ।

* आख्यानिक्वः पुनः इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीपजातिप्रकरणे नामानरेषु वेदितव्याः । परन्तु आख्यानिक्वी पिङ्गलस्य कैदारभट्टस्य च इ-उ-इ-उ-इति चतुर्भिः पादैः, युतबीषस्य तु इ-उ-उ-उ-इत्येतैः । विपरीताख्यानिक्वी पिङ्गल-कैदारभट्टयोः उ-इ-उ-इ-इति पादचतुष्टयैः, युतबीषस्य तु उ-इ-इ-इ-इत्येतैः ।

“यमयोपच्छन्दसकान्तर्गता ।” ह० ।

१४ । “यवमती जीं जीं, ज्री ज्री ग् ।”* पि० ।

“जवान्विता यवमतीत्यर्थः ।” ह० ।

१५ । “स्यादयुग्मको रजौ रयौ समे चैत्,
जरौ जरौ गुर्यवात्परामतीयम् ।”# को० ।

१६ । “यदि विषमे भवतो नजौ जरौ,
सजयाः समे जमुरु मञ्जुसौरभम् ।”† परि० ।

१७ । एतद्वचानां सुन्दर्यपरवक्त्रे हे वैतालौयान्तर्गते, भद्रविराष्णासभारिणीपुष्पिताया औपच्छन्द-
सकान्तर्गता, वेगवती आपातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । अनाईसमद्वयलक्षणानि रेखाभिः प्रदर्शने ।

* अयुजि अन्यलघुः पिङ्गलस्य, अन्यगुरुः केदारभट्टस्य इत्येव भेदो दृश्यते ।

† अत्र गारायणभट्टतः पाठोऽवलम्बितः । श्रीमता तारानाथतर्कवाचस्पतिना रामतारणश्रीरीमणिना
च हतः पाठः ‘समे तु जगुरुः’ इत्यधिकाक्षरदीर्घेण क्षुपेक्षितः ।

१६ । सर्वसमवृत्तानामुदाहरणानि । (१) सुन्दर्याः,

“किमिवाखिल-लोक-कीर्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।

वदितास्ति न यस्य कश्चन, स्रगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥” भावे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

“तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते सप्तरिषु ।

प्रलयोन्मिभिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिश्चन्निवहेषु ॥” इ० ।

(३) भद्रविराजः,

“यत्पादतले चकास्ति चक्रं, हस्तो वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समश्रुतेऽसौ ॥” इ० ।

(४) कोतुमत्याः,

“ह्रतभूरिभूमिप्रतिचिह्नां, युवसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वक्तुधायां, कोतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥” इ० ।

(५) उपचितकस्य,

“उपचितकमतल विराजते, चूतघनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

परपुष्टविपुष्टमनोहरं, मन्मथकोलिनिकेतनमेतत् ॥” इ० ।

(६) आख्यानिक्थाः (पि०), कुमारसम्भवे, भावे च,

इ “वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं, दुर्मोति निर्गन्धतया स चेतः । उ

इ प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां, परास्तुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥” उ

इ “यामूढवानूढवराहमूर्तिः, सुहृत्समादौ पुरुषः पुराणः । इ

इ तेनोद्धते साम्रतसम्भवे, क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥” उ

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानिक्थाः, शु० ।

हु “एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव हृतीत्यतिव । उ

उ प्रपोकपाणियज्ञेति पित्रोः, उमा विप्रोच्छसितं बभूव ॥” उ

विपरीतास्थानक्याश्च (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ “अथाङ्गुलीभ्यां हरितालमाङ्गं, माङ्गस्यमादाय मनःशिलाश्च । इ
इ कर्णाविसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं सुखमुत्तमम् ॥” इ

(७) विपरीतास्थानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।१४।

उ “तमेकदृश्यं नयनैः पितृस्थो, नाय्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । इ

उ तद्याहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वाङ्गना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” इ

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-मृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।

नातिशयत्वरिता न च मृद्वी, मृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” इ० ।

(९) हरिणमुतायाः,

“तव पुञ्ज-नराधिप विद्विषां, भयविवर्जितकेतुलघोयसाम् ।

रणभूमिपराङ्मुखवर्जनां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणमुता ॥” इ० ।

(१०) अपरवक्त्रस्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महीरसि ।

व्यपनयतु तनोश्च जीवितं, पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसना, नियमन्नाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घे विरहव्रतं विभर्त्ति ॥” शकु० ।

(१२) पुष्पिताध्यायाः,

“इति मतिरुपकाशिता विद्वन्ना, भगवति सात्वत-पुङ्गवे विभूषि ।

स्वसुखसुपङ्गते क्षिप्रिहृत्सु, प्रकृतिसुपेयुषि यङ्गवप्रवाहः ॥” भाग० १।८।३२।

(१४) यवमत्याः (पि०),

“पद्मकन्तु कीमले करे विभाति, प्रशंस्य मत्स्यलाब्धनं पदे च यस्याः ।

सा यथाञ्जिता भवेन्नगभिकार च, समस्त-बन्धुपूजिता मित्रा च पत्युः ॥” इ० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वत्त्वं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्थं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंश-
ल्लघवोऽन्ते गुरुश्च ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशल्लघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरमिदमखिलम् ।
सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिघटित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥”
के० ।

२ । “खञ्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ।”
ह० ।

“विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति विरचितगुणनिचया ।
श्रुतिसुखल्लदियमपि जगति जिजशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥” के० ।

‘जिजशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम ऋन्दः ।’

३ । इमे द्वे शिखा-खञ्जे वृत्तरत्नाकरस्य समभावाख्यद्वितीयाध्यायान्तर्गते । परन्तु तयोरर्द्धयोः मात्रा न समसङ्गताः । पिङ्गलिन च सूत्रग्रन्थे शिखा नाम द्वे कन्दसी व्याख्याते, एकमर्द्धसममवस्थमपरञ्च मात्रा-
ऋन्दीऽन्तर्गतं पूर्वमेव २६ पङ्क्ते व्याख्यातं, प्राकृतग्रन्थे शिखाखञ्जयोर्ध्वेऽन्ये भेदा व्याख्यातास्तौ नाम गृहीताः ।
अनयोर्ध्वरूपलाङ्घि वृत्तरत्नाकरोक्तस्येयमस्यष्टतानुमीयते ।

समवृत्तम् ।

१७

४ । अत्र शिखाखञ्जयोर्लघुगुरुसङ्ख्या सङ्केतेन दर्शयते ।

अक्षरादि	अशुक्पादे		युक्पादे	
	लघूनि	गुरु	लघूनि	गुरु
शिखायाः	२८	१	३०	१
खञ्जायाः	३०	१	२८	१

५ । उदाहरणं शिखायाः—

“अभिमत-वकुल-कुसुम-घनपरिमल-मिलदलि-मुखरित-हरिति मधौ,
सहचर-मलयपवन-रय-तरलित-सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित-विविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदन निहित-सकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह-दहन-विषमशिखा ॥” ह०

उदाहरणं खञ्जायाः—

“अपगतघन-विशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल-सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि मुदित-मधुलिहि विमलितधरणितले ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥” ह० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समवृत्तम् ।

१ । “म्लिति समानी । २ । ल्लिति प्रमाणी ।

३ । वितानमन्यत् ।” पि० ।

“गकार-लकाराभ्यां यङ्सं समाध्येत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यङ्सं समाध्येत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । आभ्यां

समानो-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानिकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात् ।" ५० ।

१ । एभिस्त्रिभिः सूत्रैः समानो-प्रमाणी-वितानानीति त्रीणि साधारणनामान्येवीकानि । नत्वनुष्टुभी विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राकृतयन्यगताष्टाक्षरमन्त्रिकेति विशेषसंज्ञाऽहेतुकी भवेत्, स्वयन्यगतं 'चित्तपदा भौ गौ' इति सूत्रज्ञानावश्यकं स्यात् । वस्तुतस्तु 'वितानमन्य'दित्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषजनस्य लक्षणं नीत्तं, समानो-प्रमाणी-लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम् ।

२ । अत्र इत्यावुच-इतितः समानो-प्रमाणी-वितानानामुदाहरणानि चीडियन्ते ।

(क) समान्याः, "वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।

तस्य वल्लभेश्वरस्य कोन तुल्यता क्रियेत ॥

अपि च, ॐ नमो जनाईनाय पापसङ्गमोचनाय ।

दुष्ट-दैत्य-मर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥"

(ख) प्रमाण्याः, "सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमीक्षितं क्षमौ न तौ बभूवतुः ॥"

(ग) वितानस्य, "दृष्ट्वां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय ॥

द्वितीयञ्च, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम् ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥"

इति चीडकते छन्दःसारसंग्रहे उक्तभेदी नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समष्ट्यभेदाः ।

“आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः” ।

पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छब्दः ‘षड्विंशतिं गतम् ।’” के०, ग० ।*

१ । उक्थायां श्रीः । तल्लक्षणं “सी सा जं गो ।” प्रा० । “ग्रीः ।” के० ।
साङ्केतिकम् (—) उदाहरणञ्च “श्रीस्ते सास्ताम् ।” ग० ।

२ । अत्युक्थायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तल्लक्षणम्, “दीहा वीहा, कामो रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” के० । सां (—) । यथा—

“तुष्के सुष्के सुभं देज ।” प्रा० ।

२ । मधु—“लहु जुध । महु धुध ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मही—“लगौ जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (—) ।

४ । सारः—“सार एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तल्लक्षणं “तालीए जापीए । गोकशा
तीवशा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” के० । सां (—) ।

यथा “गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोऽव्यात् लक्ष्णो वः ॥” ग० ।

२ । प्रिया मृगी वा—“हे पिण लेक्खिए । अक्खरे तिप्पि रे ॥” प्रा० ।
“रो मृगी ।” के० । सां (—) ।

* पित्राचार्येण सूत्रयन्ते लौकिकच्छब्दः प्रकरणे एकाक्षरावधि पञ्चाक्षरपर्यन्तं इति नीतम् । वैदिके तु तद्व्यतिरेकः ।

यथा “सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥” ग० ।

३ । शशी—“ससी सो ज शीशो । फणिन्दे भणीशो ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणो रमणो । सहिभो कहिभो ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिष्ट । पञ्चाल उक्लिष्ट ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

६ । मृगेन्द्रः—“शरेन्द ठवेहु । मइन्द करेहु ॥” प्रा० । सां (— —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुसुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । प्रतिष्ठायाम्,

१ । तीर्णा कन्या वा — “चारी हारा, अठा काला । विषे कक्षा,
जाणे तिष्ठा ॥” प्रा० । “गमी चेल्कन्या ।” के० । सां (— — —) ।

यथा “भास्वल्कन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कण्ठोऽखेलत् ॥” ग० ।

२ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — —) ।

यथा “मुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । घारि, “वस्त्र चारि, मुग्धि घारि । विस्त्रि हारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
तथा च वृत्तरत्नावल्यां “रं विधाय, लं निधाय । घारि नाम, वृत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पञ्चोहरो, गुरुतरो । णगाणिभ्वां, सजाणिभ्वां ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम्,

१ । हंसः पङ्क्तिरक्षरपङ्क्तिर्वा—तल्लक्षणम्, “पिंगल दिष्टो,
भ इह सिद्धो । कश्च दुदिज्जो, हंस मुणिज्जो ॥” प्रा० । “भगी गिति

पङ्क्तिः ।” के० । “आद्यचतुर्थं, पञ्चमकं चेत् । यत्र गुरुः, स्वास्वाच्चर-

पङ्क्तिः ॥” शु० । सां (—०—०—) ।

२ । प्रिया—“सल्लगैः प्रिया ।” ग० । सां (०—०—०—) ।

३ । सन्धोहा — “संमोहारूपं, दिष्टो सोभूषम् ।

वे कक्षा हारी, भूषन्ता सारो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

४ । हारीतः—“आर्हं हि अन्ते, हारे सजुत्ते ।

मज्जेक गन्धो, हारीष बन्धो ॥” प्रा० । सां (— — ० — —) ।

५ । यमकम्—“सुपिम्भ भण, सरस मण ।

सरह गण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (०—०—०—०—) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—००—

(क) “गायत्रे छन्दसि ।” ह० ।

१ । “तनुमध्या त्वी ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।” ह० ।

“त्वौ चेत्तनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्वेशा शशिवदना वा—“ठर चउवंसा, फणि वर भासा ।

दिअवर कखो, फुलरसवखो ॥” प्रा० । “शशिवदना न्वी ।” के० ।

“अगुरुचतुस्तं भवति गुरु द्वौ । घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ ।” शु० ।

३ । शेषा विद्युल्लेखा वाणी वा—“वाराहा मत्ता जं, कक्षा तीष्ठा ह्रीतं ।

हारा छक्का बंधो, वेसारुआ छन्दो ॥” प्रा० । “विद्युल्लेखा मो मः ।” के० ।

“सर्वे चेद्दीर्घाणां, वाणीति प्रोक्ता सा ।” इति दण्डिटीका ।

४ । वसुमती—“क्षौ चेद् वसुमती ।” के० ।

- ५ । शङ्खनारी सोमराजी वा — “छन्नावस्त्वन्ना, भुञ्जन्नापन्नन्ना ।
 पन्ना पाप्म चारी, कही सक्त्वनारी ॥” प्रा० । “द्विया सोमराजी ।” ग० ।
 ६ । “पिप्प डिप्प धुम्भं, सगणेषु जुम्भं । छम्भवस्त्वम्भो, कलकठ ठम्भो ॥
 ७ । भक्त्तरा जेक्त्ता, सा विजोह्वा पन्ना । मत्त पंचा दुणा, विस्वि जोह्वा गणा ॥
 ८ । कामावन्नारेण, अन्नेण पाएण । मत्ता दह्वा सुह्वा, मन्थाण सो वुह्वा ॥
 ९ । धम्मं सरवीम्म, मणीगुण तीम्म । रई लहु अन्त, स मालह्वा कन्त ॥
 १० । दिप्पवर किप्प, भण्ह सुपिप्प । दमणप्प गुण, फणिवह्वा भण ॥” प्रा० ।
 ११ । अर्धेणां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि गायत्र्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या						
२ । शशिवदना						
३ । विद्युल्लेखा						
४ । वसुमती						
५ । सोमराजी						
६ । डीनम्						
७ । द्वियोधा						
८ । मन्थानः						
९ । मालती						
१० । दमनकम्						

(ख) उष्णिहि ।

१ । “कुमारललिता जसौ ग् ।” पि० ।

“त्रिभिस्तुर्भिश्च यत्पुपदेशं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च
 यतिमिच्छन्ति ।” ह० । “कुमारललिता जस्गाः ।” के० ।

सप्तशतसमस्तमेदाः ।

६६

२ । मदलेखा—“भसौ गः स्यान्मदलेखा ।” के० ।

“सुर्यं पञ्चमकं चेद्यत्र स्यात्तप्तु बाले ।

विहङ्गिर्भृगनेत्रे प्रीता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” के० ।

४ । हंसमाला—“सरगैर्हंसमाला ।” के० ।

५ । समानी—“चारि हार किञ्जही, तिखि गन्ध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ, सा समाणिआ पिआ ॥

६ । भणउ सुवासउ,* लहु सुविसेसउ । रइचउ मत्तह, भगणहि अन्तह ॥

७ । चरणगण विप्प, पढ़म लइ थप्प । जगण तसु अन्त, भणइ करइच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कथा तो गो माणेही ।

चाउहाहा मत्ताणा, सीसीरुओ क्कन्दाणा ॥” प्रा० ।

९ । अनेषां कन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि उणिङि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता	—	—	—	—	—	—	—
२ । मदलेखा	—	—	—	—	—	—	—
३ । मधुमती	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसमाला	—	—	—	—	—	—	—
५ । समानी	—	—	—	—	—	—	—
६ । सुवासः	—	—	—	—	—	—	—
७ । करइच्चम्	—	—	—	—	—	—	—
८ । शीर्षरूपम्	—	—	—	—	—	—	—

* एसियातिक-सभितिस्यपुस्तकोऽयं पाठः । संस्कृतविद्यालयस्यपुस्तको तु ‘सरसा’ इति ।

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रीडितकं भौ लौ ।” पि० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।” ह० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्धगतम् ।

स्यादुरु चेत् सङ्गथितं माणवकाक्रीडिमिदम् ॥” शु० ।

२ । “चित्रपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चित्रपदा गः ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवैर्देः ।

विद्वद्द्वन्द्वैर्वीणावाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥” शु० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।” ह० ।

४ । “हंसरुतं म्नी गौ ।” पि० ।

“म्नी गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मल्लिका वा—“हारगन्धबन्धवेण, दिष्ट अठ्ठ अक्षरेण ।

वारहाइ मत्त जाण, मल्लिआ सुखन्द माण ॥” प्रा० ।*

“जौ समानिका गलौ च ।” के० । “गलौ रजौ समानिका तु ।” ग० ।*

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

“लङ्ग गुरु णिरन्तरा, पमाणि अठ्ठ अक्षरा ।

पमाणि दूण किज्जए, णराअ सो भणिज्जए ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरौ लगौ ।” के० ।

“हितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥” शु० ।

* रामतारणहिरीमणिना समानिकामल्लिके पृथग्निर्दिष्टे । प्रमादिकमिदम् ।

७ । वितानम्—“वितानमाभ्यां यदन्वत् ।” के० ।*

८ । गजगतिः—“नभलगा गजगतिः” इति कस्यापि ।” ग० ।

९ । नाराचिका—“नाराचिका तरी लगी ।” ग० ।

१० । तुङ्गः—“तरलणश्चि तंगो, पढम गण सुरंगो ।

णश्च जुअल बहो, गुरु जुअल पसिहो ॥” प्रा० ।

११ । कमलः—“पढम गण विप्यओ, विहु तह णरेदओ ।

गुरु सहिअ एंतिणा, कमल इम भन्तिणा ॥” प्रा० ।

११ । अवैषो हृन्दसा लघुगुरुकमी रेखाभिदर्श्यते ।

वृत्तनामानि अतुष्टमि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । माणवकाक्रीडितकम्							
२ । चित्रपदा							
३ । विद्युन्माला							
४ । हंसरुतम्							
५ । समानिका							
६ । प्रमाणिका							
७ । वितानम्	वृत्तपं	५	८	६	३	७	४
८ । गजगतिः							
९ । नाराचिका							
१० । तुङ्गः							
११ । कमलः							

* स्वमिदं रासतारणशिरोमणिना गजगतिहंसरुताभ्यां परं निर्दिष्टम् । अत आभ्यामित्यनेन गजगति-
हंसरुताभ्यामिदोपपद्यते । तच्चित्यम् । पिरुल्लुत्तयये वृत्तरत्नाकरे च समानौप्रमाणीभ्यां परं निर्दिष्टं युक्तं
इत्यते । इत्यायुधेन च पुनः स्पष्टं व्याख्यातमाभ्यां समानौप्रमाणीभ्यामिति ।

(घ) वृहत्याम् ।

१ । “भुजगशिशुसृता* नौ म् ।” पि० ।

“भुजगशिशुसृता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्द्वाभ्याश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

२ । “हलमुखी नौ स् ।” पि० ।

“राजसाविह हलमुखी ।” के० । “त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । मणिमध्यम्—“स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसाः ।” ग० ।

“चम्पकमाला यत्र भवेदन्त्यविहोना प्रेमनिधे ।

छन्दसि दक्षा ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते ब्रुवते ॥” शु० ।

४ । भद्रिका—“भद्रिका भवति रो नरी ।” के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—“सर्जरैर्भुजङ्गसङ्गता ।” ग० ।

६ । कमला—“सुपिष गण रमणिष्ठा, दिष्ण गण जुष अणिष्ठा ।

गुरु घरिष पइ पञ्चो, दह कलष कमलषो ॥” प्रा० ।

“द्विगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।

फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमला ॥” इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—“णाभा राभा जंप्पे साराए, चारी कक्षा अंते हाराए ।

अष्टाहारो मत्ता पाष्ठाए, रूपमाली छंदो जंपूसे ॥” प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—“दिट्ठ जोहागणा तिस्सिष्ठा, णाप्पराएण जा विस्सिष्ठां ।

मासअप्पेण पाप्पठिअं, जाण सुद्धे महालक्खिअं ॥” प्रा० ।

९ । सारङ्गिका—“दिष्णवर कखो सअणं, पअपअ मत्ता गणणं ।

सर सुणि मत्ता लह्णिअं, सहि सरगिक्का कह्णिअं ॥” प्रा० ।

१० । पवित्रा—“कुन्तीपुत्ता जुष लह्णिअं, तीए विप्पो धुष कह्णिअं ।

अन्ते हारो जइ जणिअं, पाइत्ता रूपउ कह्णिअं ॥” प्रा० ।

* भृता, युता, वृता इत्येते बहुविधपाठभेदा इत्यन्ते ।

- ११ । विश्वः—“रहस्यं फणि विंव एसो, गुरु जुभल सव्व सेसो ।
सिरसि दिभ मक्क राधो, गुणह गुणिए सहाधो ॥” प्रा० ।
- १२ । तोमरम्—“असु आइ हय विआण, तसु वे पभोहर आण ।
पभणिए पाभणरेद, इम आण तोमर छंद ॥” प्रा० ।

१२ । अथैषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रीत्याभिदर्शयते ।

वृत्तनामानि वृत्तानाम्	वर्षानां लघुगुरुक्रमः							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । भुजगशिखरता	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । हलमुखी	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । मणिमध्यम्	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । भुजङ्गसङ्गता	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । कमला	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रूपमाली	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । महालक्ष्मीः	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । सारङ्गिका	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । पवित्रा	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । विश्वः	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । तोमरम्	—	—	—	—	—	—	—	—

(६) पङ्क्तौ ।

१ । “शुद्धविराण्मसौ उगौ ।” पि० ।

“अत्र पदादौ यतिः ।” इ० । “मसौ उगौ शुद्धविराडिदं मतम् ।” के० ।

२ । “पणवो म्मौ दगौ ।” पि० ।

“म्मौ यगौ चेति पणवनामेदम् ।” के० । “अत्र च पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । “रुक्मवती भ्मौ सगौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“तन्वि गुरुः स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठान्धसुपान्धम् ।
इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनोया चम्पकमाला ।” शु० ।

“भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जौ गौ ।” पि० ।

“जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

५ । “मत्ता भ्मौ सगौ ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

६ । “उपस्थिता त्जौ उगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुण्यसुपस्थिता ।” के० ।

“अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

७ । मनोरमा—“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी मभनगयुता ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्तान्धयतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विद्वद्भिर्भुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” शु० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरसृतगतिर्वा—“त्वरितगतिश्च नजनगैः ।” ग० ।

“दिग्भवर हार पञ्चलिभा, पुण्ड्रि तद्वि अकहिभा ।

वसु लहु वे गुरु सङ्घिभा, अमिषगई धुष कहिभा ॥” प्रा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आह हत्य विभाणिषो, तसु वे पञ्चोहर जाणिषो ।

गुणान्तः पिणलः जपिषो, सङ्घि छंद संयुक्त यणिषो ॥” प्र० ।

- १२ । सारवती—“दीह लङ्गुष दीह लङ्ग, सारवद् दीह कृदः कङ् ।
 अंत पथोद्धर थप धन्ना, चोह्म मत्त विषामकथा ॥” प्रा० ।
- १३ । सुषमा—“कसो पदमो ह्यो जुषलो, कसो तिषलो ह्यो पषलो ।
 सोला कलया कका वलन्ना, एसा सुसमा दिङ्ग सुसमा ॥” प्रा० ।
- १४ । अतैषां कन्दसां लघुः कक्रमो रिखाभिदंश्यते ।

वृत्तनामानि पङ्क्तौ	वर्णानां लघुगुरुक्रमः									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्										
२ । पणवः										
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा										
४ । मयूरसारिणी										
५ । मत्ता										
६ । उपस्थिता										
७ । मनोरमा										
८ । हंसी										
९ । दीपकमाला										
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा										
११ । संयुक्ता										
१२ । सारवती										
१३ । सुषमा										

(च) त्रिष्टुभिः ।

१ । “इन्द्रवज्रा तो उगौ ग् ।” पि० ।

“पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यास्त्रिषट् सप्तममक्षरं स्यात्, ऋस्वं सृजङ्गे नवमस्य तद्वत् ।

गत्वा विलम्बीकृतसंस्कान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” शु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उतौ भगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्षा लघवः सुवर्णे ।

अमन्दमाद्यन्मदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” शु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रथमः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुरतःपरीक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयो-
रपि सङ्गरादुपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवातोर्भीपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र द्वयोरप्यनयोः पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ।

विहङ्गिराद्यैः परिकीर्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥” शु० ।

उपजातयस्तु चतुर्दशसङ्ख्याता भवन्तीति एतदयमप्रारम्भकांश्च निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्योः
चतुर्दशोपजातीनां चतुर्दश नामानि पिङ्गलेनीकानि प्राकृतयस्ये । यथा—

- १ । कीर्तिः, उ, इ । इ, इ ॥ युतबीधस्य विपरीतास्थानक्षेपा । २ । वाणी, इ, उ । इ, इ ॥
३ । माता, उ, उ । इ, इ ॥ ४ । शाला, इ, इ । उ, इ ॥ ५ । हंसी, उ, इ । उ, इ ॥
विपरीतास्थानिकी सा । ६ । माया, इ, उ । उ, इ ॥ ७ । जाया, उ, उ । उ, इ ॥
८ । बाला, इ, इ । इ, उ ॥ ९ । आर्द्रा, उ, इ । इ, उ ॥ १० । भद्रा, इ, उ । इ, उ ॥
आस्थानिकी चेष्टा । ११ । प्रेमा, उ, उ । इ, उ ॥ १२ । रामा, इ, इ । उ, उ ॥
१३ । अहिः, उ, इ । उ, उ ॥ १४ । बुद्धिः, इ, उ । उ, उ ॥ युतबीधस्यस्थानक्षेपा ।

४ । “दीधकं भौ भगौ ग् ।”* पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

* वैङ्गलप्राकृतयस्ये कथुनाया दीधकनाया च एकमेव छन्दः पृथग्व्याख्यातं इत्युक्ते । प्रचित्तमेतदि-
त्यनुमीयते ।

“आद्यचतुर्थमहोनितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तद्वान्धम् ।

यत्र शुक् प्रकटस्मरसारे, तत् कथितमनु दोषकवृत्तम् ॥” शु० ।

५ । “शालिनी भूती रगौग् समुद्र ऋषयः ।” पि० ।

“ऋस्त्रो वर्णो जायते यत्र षष्ठः, कम्बुध्रीवे तद्वदेवाष्टमान्धः ।

विश्रामःस्यात्तन्वि वेदैस्तुरङ्गैः, तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीयाः ॥” शु० ।

६ । “वातोर्मी भूी रगौ ग् ।” पि० ।

“वातोर्मीयं कथिता भूी रगौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

७ । “रथोद्धता नीं लीं ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमन्तयान्तिमम् ।

दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रथोद्धताम् ॥” शु० ।

८ । “स्वागता नीं भूी ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।

प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” शु० ।

९ । “भ्रमरविलसिता भूी नूी ग् ।” पि० ।

“भूी नूी गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

१० । “वृन्ता नूी रगौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“जनसगगुरुरचिता वृन्ता ।” के० ।

११ । “श्रेणी जीं लीं ग् ।” पि० ।

“श्रेण्यदीरिता रजी रली गुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जी रगौ ग् ।” पि० ।

१३ । गाथायां, “कुङ्कुमलदन्ती भूतौ ग्नी गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
 “वाणरसैः स्यादभतनगगैः श्रीः । मोक्तिकमाला यदि भतनाग्नौ ।” के० ।#
 “स्यादनुकुला भतनगगाद्येत् ।” ग० ।

१४ । सान्द्रपदम्—“सान्द्रपदं स्यादभतनगलैश्च ।” परि० ।

१५ । सुमुखी—“नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।” के० ।

“दिश्वर हार लङ्ग जुअला, वलअ पविष्ठअ हत्यअला ।

पअ कल चोइइ अं पुअही, कह वरवज्जहि हो सुमुखी ॥” प्रा० ।

१६ । भद्रिका—“ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।” के० ।

१७ । मोटनकम्—“स्यान्मोटनकं तजजाश्च लग्नी ।” ग० ।

१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—

“उपस्थितमिदं जसौ तादृ गकारौ ।” के० ।

“शिखण्डितमिदं जसौ त्गौ गुरुयेत् ।” परि० ।

१९ । उपचित्रम्—“उपचित्रमिदं सप्तसालङ्गी ।” के० ।

२० । कुपुरुषजनिता—“कुपुरुषजनिता ननौ गौ गः ।” के० ।

२१ । अनवसिता—“अनवसिता न्वी भगौ गुरुन्ते ।” के० ।

२२ । विध्वङ्गमाला—“विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः ।” परि० ।

२३ । दमनकम्—“दिश्वर जुअ लङ्ग जुअलं, पअ पअ पअलिअ वलअं ।

चउपअ चउवसु कलयं, दमणअ भण फणिभणिअं ॥” प्रा० ।

२४ । मालतीमाला—

“कुन्तीपुत्ता पंचा दिशा जाणीआ, अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।

पाआपाआ मत्ता पत्ता वाईसा, मालत्तीमाला जंपत्ता णाएसा ॥” प्रा० ।

२५ । द्रुता—“रेण जेन सेन लगयोर्द्रुता ।”

२६ । इन्दिरा—“नररत्नैर्गुराभिन्दिरा मता ।”

रामतारणश्रीमणिधृते इमे इमे ।

* इतरत्राकरे श्रीगाथा मौक्तिकमालानामा च एकमेव इत्थं व्याख्यातम् । ते च अनुकुला च कुङ्कुमल-
 इतिगी नामान्वराणि ।

वृत्तनामानि विटुभिः	वर्णानां लघुगुणक्रमः										
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१ । इन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । उपेन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । उपजातयश्चतुर्दश	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । दीधकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । शालिनी	}	—	—	{—}		—	—	—	—	—	—
६ । वातोन्मी		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रथोद्धता	}	—	—	—	—	—	—	{—}		—	—
८ । स्वागता		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । वृता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । श्येनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । विलासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । कूड्मलदन्ती श्रीर्वा १	}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । सान्द्रपदम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । सुसुखी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । मोटनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । उपचित्रम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२० । कुपुरुषजनिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२१ । अनवसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२२ । विध्वङ्गमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२३ । दमनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२४ । मालतीमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२५ । वृता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । इन्दिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* कश्चिचित्
पादि गुणः
कश्चिदपि
लघुभवेति ।

† नीलिका-
माला लघु-
गुणा वा ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्वचतुरस्थजैदुत्-
कृतेः । ३ । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च ।
५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्ये-
वैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतिः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छब्दः ।
२ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिर्रक्षरेर्नूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्,
अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः
पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः, प्रसवत्यक्षरं
सङ्गतिः, हानवत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं
प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृते-
रधस्तादुक्तिं अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ।
६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं
शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-
रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, द्वाप्तसप्त-
त्यक्षरं धृतिः, अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः, षष्ट्यक्षरमतिशर्करी,
षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करी, द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं
जगती ।” ह० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्था उत्तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“उपेन्द्रवज्राक्षरिणोऽस्ति चेद् उपाख्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदीक्षसद्भूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्थविलं बुधास्तदा ॥” शु० ।

२ । “इन्द्रवंशा तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“यस्यामशोकाङ्कुरपाणिपङ्कवे, वंशस्थपादा गुरुपूर्ववर्षकाः ।

तारुण्यहेलारतिरङ्गलालसे, तामिन्द्रवंशां कवयः प्रचक्षते ॥” शु० ।

३ । “द्रुतविलम्बितं न्भौ भौ ।” * पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“अयि क्लृप्तोदरि यत्र चतुर्थकं, गुरु च सप्तमकं दशमन्तथा ।

विरतिगञ्ध तथैव सुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” शु० ।

४ । “तोटकं सः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“सहृतीयकषष्ठमनङ्गरते, नवमं विरतिप्रभवङ्कुरं चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकवृत्तमिदं कथितम् ॥” शु० ।

५ । “प्रमिताक्षरा रजौ सौ ।” पि० ।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं विलासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्कुरं न चेदबले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” शु० ।

६ । “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि० ।

“यदाद्यञ्चतुर्थन्तथा सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षरं ऋत्वमेकादशाद्यम् ।

शरच्चन्द्रविह्वलितारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥” शु० ।

७ । “वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः ।” पि० ।

“पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।” के० ।

८ । “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ।” पि० ।

“नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।” के० ।

९ । “पुटो नौ स्यौ वसुसमुद्राः ।” पि० ।

“वसुयुगविरतिनौ स्यौ पुटोऽयम् ।” के० ।

* पैञ्चमप्राक्ततयन्त्रे द्रुतविलम्बितं सुन्दरीनाम्बितं, अयिचौ च लक्ष्मीपरागम्बिति ।

१० । “तत् नौ स्त्री ।” पि० ।

“ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ।” परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—“चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।

पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रमुदितवदना भवेदौ च रौ ।” के० । “ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ रौ प्रभा ।” इति मञ्जिनाथः ।

१२ । “स्रग्विणी रः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्प्रता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोद्धतगतिजसौ जसौ रसर्त्तवः ।” पि० ।

“रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पीडा भौ स्त्री ।” पि० ।

१५ । “वाहिनी त्मौ म्याहषिकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी रजौ भ्याविति ।” पि० ।

“वसुसमुद्रैर्यतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नजभयैः स्वात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुर्जौ स्त्री षड्रसाः ।” पि० ।

“भवति नजावथ मालती जरौ ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला भौ स्त्री समुद्रवसवः ।” पि० ।

“अश्वराभिर्जलधरमाला भौ स्त्री ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना भौ स्त्री इन्द्रियर्षयः ।” पि० ।

“पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

२० । ललना—“पञ्चसुनि भौ प्रात् सयुता ललना ।” परि० ।

२१ । चन्द्रवर्त्म—“चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ।” के० ।

२२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।

२३ । मणिसाला—“ल्यौ ल्यौ मणिसालाच्छिवा गुह्यवज्रैः ।” के० ।

२४ । ललिता—“धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ।” के० ।

२५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।

२६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नजजाद यः ।” के० ।

२७ । द्रुतपदम्—“द्रुतपदं भवति नभनयाद्येत् ।” परि० ।

२८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सोयं विद्याधारः स्यात् ।” परि० ।

“चारी कक्षा पाए दिक्षा सव्या हारा, पाप्मा अंता दिक्के कन्ते चारी हारा ।

कृष्णावेष्मामत्ता पत्ता चारीपाप्मा, विज्जाहारा जंप्पे सारा शापारापा ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंज्ञं सङ्गुस्तीक्ष्णकारैस्तु ।” परि० ।

“जं चारि तक्कार संमेष उक्किट्ट, सारंगरूपक सो पिंगले दिट्ट ।

जा तोणि वीसाम संयुक्त पाए हि, या जाणिए कन्ति अस्स भएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्तिकदाम—“समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।” परि० ।

“पम्भोहर चारि पसिद्धह ताम, तितेरह मत्तह मौत्तिचदाम ।

ण पुव्वहि हार ण दिक्खहि अंत, विट्ठ सप्प भगल कप्पण मत्त ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तभमीरय ।” परि० ।

“मोटकं छंद विरीच ठविज्जसु, मोदक छंदह णाम करिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुपसिद्धउ, पिंगल जंपइ कित्तिच लुद्धउ ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविलघु तरलनयनमिह ।” परि० ।

“यगण लस्य कर चउगुण, सुकइ कमल रइ फणि भण ।

तरलयपणि सरस वल्लु, सवगुज्जण पिरवि करहु ॥” प्रा० ।

३४ । अनेकां चन्द्रां लघुगुरुकमी रेखाभिर्दक्षते ।

त्रयोदशाक्षरसमस्तमैदाः ।

७८

उपनामानि जगत्याम्	वर्षाणां सप्तगुरुक्रमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उज्ज्वला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । तामरसम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२७ । द्रुतपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२८ । विद्याधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३० । सारङ्गः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३१ । मौक्तिकदाम	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३२ । मोटकं मोदकं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३३ । तरलनयनम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तातिच्छन्दांसि । तत्र—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी स्त्री श्री ग् त्रिकदशकौ ।” पि० ।

“भाष्येऽस्त्रितयमथाष्टमं नवान्धं, द्वावन्तौ गुरुविरतौ सुभाषिते स्यात् ।
विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यन्तथा गुरु नवमन्दशान्तिमम् ।
सान्धं भवेद्यतिरपि चैद्युगग्रहैः, सा सख्यताममृतहते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गद्या, गद्यान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्धैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति इत्तरभावव्याम् । परन्तु पैङ्गवत्वयस्ये प्राज्ञतयस्ये वा इत्तमिदं कुत्रचिन्न इत्यते ।

३ । “रुचिरा उभौ स्त्रौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्धैरिति रुचिरा जभसजगाः ।” के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कनकाप्रभा स्त्रौ स्त्रौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं स्तौ यस्तौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वेदैरन्ध्रौ स्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्स्त्रौ ग् ।” पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरत्नवः ।”

पि० ।

“तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ।” के० ।

“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चर्तुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“ऋतुमुनियतिर्विद्युद् ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चञ्चरीकावली—“यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्तुलोकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धन्वा तूर द्वारा पुषी तूर हारेण, गुरु काह्ला कक्ष एको लघारेण ।

काईसा कला कंद जंपिज्ज णाएण, षसी होइ चोषगला सख्य पाएण ॥” भा० ।

११ । कन्दुकम्—“इदं कन्दुकं यत्र मेध्यचतुर्भ्यो गः ।” परि० ।

१२ । खगेन्द्रसुखम्—“भवति खगेन्द्रसुखं नञौ जरी गः ।” परि० ।

- १३ । चण्डी—“नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी ।” परि० ।
 १४ । उपस्थितम्—“उपस्थितमिदं उसौ त्वौ यदि गुरुः स्वात् ।” परि० ।
 १५ । मञ्जुहासिनी—“जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।” परि० ।
 १६ । नन्दिनी कलहंसो वा—“इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुतौः ।” परि० ।
 अथ त्रयोदशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दश्यन्ते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि अतिशयव्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१ । प्रहर्षिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । प्रभावती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । रुचिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । कनकप्रभा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । मत्तमयूरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । गौरी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । कुटिलगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । चञ्चरीकावली	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । चन्द्ररेखा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । कन्दः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । कन्दुकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । मृगेन्द्रमुखम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । चण्डी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । उपस्थितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । मञ्जुहासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । नन्दिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । कुटजगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । तारका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । पद्मावली	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः । सिंहनादः कापि ॥” ग० ।

१७ । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्नजौ समर्त्तु म्ती गुरुः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठह आह लङ्ग जुभ पाभ करोजि, गुरु सेल्लजुआ गुरु सेल्लजुआजि ।

पभ प्रन्तहि पाभ गुरुजुभ किज्जे, सहि तारभ छंदभ णाभ भणोजि ॥” प्रा० ।

१९ । पङ्कावली—

“चामर पङ्कमहि पापगणो धुभ, सल्लचरणगण ठाविभ तं जुभ ।

सोलह कलभ पभ पभ जाणिभ, पिंगल पभणइ पंकभ वालिभ ॥” प्रा० ।

(ख) शर्कथ्याम् ।

१ । “वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ । सिंहीन्नता काश्यपस्य । उडर्षणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यत्राष्टमञ्च दशमान्यमुपान्यमन्यम् ।
अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिश्च षड्भिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥”
शु० ।

“सिंहीन्नता कापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा म्ती न्मौ गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“म्ती न्मौ गावन्नयहविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सौ लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ भौ लौ च ।” पि० ।

“ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गाथायां, “वरमुन्दरी भजौ स्त्री गौ ।” पि० । इन्दुवदना वा ।

“इन्दुवदना भजसनेः सगुरुयुग्मैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

- ८ । लोला—“द्विसप्तच्छिदि लोला मसौ भौ गौ चरणे चेत् ।” के० ।
 ९ । लक्ष्मीः—“लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।
 १० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।” परि० ।
 ११ । नान्दीमुखी—“स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।” ग० ।
 १२ । सुपवित्तम्—“द्विननगगिति वसुयति सुपवित्तम् ।” परि० ।
 १३ । कुटिलम्—“युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 १४ । मञ्जरी—“सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।” * परि० ।
 १५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।” * परि० ।
 १६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।” परि० ।
 १७ । सुकेसरम्—“नरनरैर्लङ्गौ च रचितं सुकेसरम् ।” परि० ।
 १८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।
 “संभणिश्च चरणगण पलिश्च मुहो, संठविश्च पुण्वि दिश्वर जुञ्जलो ।
 तं करभल गण पञ्च पञ्च मुणिश्चो, चक्रपञ्चइ फणिवइवर भणिश्चो ॥” प्रा० ।
 १९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 २० । वासन्ती—“मात्तो नो भो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिशर्कार्थ्याम् ।

१ । “मालिनी नौ स्यौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दशमश्चेदक्षरन्तादशाख्यम् ।
 गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”

श्रु० ।

२ । चन्द्रलेखा—“न्यौ स्यौ याख्यौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ।” के० ।

* मल्लिनाथेन शिष्यपालवधकाव्यस्य चतुर्थाध्यायव्याख्यायां मञ्जरी पद्या-नाम्नीकता, प्रमदा कुररीकता-
 नाभीकता च ।

३ । चित्रा — “चित्रा नामच्छन्दो यस्मिंस्तुल्ययोमास्ततो यौ ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा लीलाखेली वा—

“कक्षा दिक्षा सत्ता भन्ते एका हारा पाईआ,

पञ्चाराहा हारा सारंगिका छंदा जाणीआ ।

तीसा मत्ता पाए पाएँ भोईराआ जंपत्ता,

चो छंदा आकिजे किन्ती सूणी मत्ता कंपत्ता ॥” प्रा० ।

“माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकान्यूनौ विद्युन्मालापाटी चेलीलाखेलः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“द्विहतहयलपुरथ गिति शशिकला ।” के० । “स्वरैर्वसुभिश्च यतिः ।” इ० ।

६ । “मालत्तुनवकौ चेत् ।” पि० ।

“स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ।” के० ।

७ । “मणिगुणनिकरो वस्तृषयः ।” पि० ।

“वस्तृषयतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रभद्रकं सुखेलकं वा—“भवति नजौ भजौ रसहिती प्रभद्रकम् ।”

के० ।

“मजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।” परि० ।

९ । मनोहंसो मानसहंसो वा—

“जहिं आइ हत्य शरंद विखवि दिज्जिआ, गुरु एक काहलवेवि तक्कइ किज्जिआ ।

गुरु ठाइ गंधअ हार अन्तह थप्पिआ, मणहंस छंद पसिइ पिंगल जंपिआ ॥”

प्रा० ।

“कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ उभराः ।” परि० ।

१० । उपमालिनी—“ननतभरकृताष्टस्वरैरुपमालिनी ।” परि० ।

११ । एला—“सज्जना नयौ शरदशयतिरियमेला ।” के० ।

१२ । ऋषभः—“ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत् ।” परि० ।

१३ । भ्रमरावली नलिनी वा—

“करपंच पसिद्ध सुलङ्घ वरं रञ्जणं, पभणंत मनोहर छंद वरं रञ्जणं ।

गुरुपंच दह्या लङ्घ एरिसिए लविञ्चं, भमरावलि छंद पसिद्ध किञ्चं ठविञ्चं ॥”

प्रा० ।

“सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।” परि० ।

अथ पञ्चदशाक्षरसमष्टयानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दृश्यते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि अतिशयोक्त्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः														
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१ । मालिनी	()	()	()									
२ । चन्द्रलेखा	()	()	()									
३ । चित्रा	()	()	()									
४ । सारङ्गिका	()	()	()									
५ । चन्द्रावर्त्ता	()	()	()									
६ । माला	()	()	()									
७ । मणिगुणनिकरः	()	()	()									
८ । प्रभङ्गकम्	()	()	()									
९ । मनोहंसः	()	()	()									
१० । उपमालिनी	()	()	()									
११ । एला	()	()	()									
१२ । ऋषभः	()	()	()									
१३ । भ्रमरावली नलिनी वा	()	()	()									
१४ । तूष्णकं चामरं वा	()	()	()									
१५ । चन्द्रकास्ता	()	()	()									
१६ । विपिनतिलकम्	()	()	()									
१७ । निशिपालकम्	()	()	()									

‘प्रभ’ इति
प्रा० ।

१४ । तूष्कं चामरं वा—“तूष्कं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः ।” परि० ।
 “चामरस्य वीसमत्त तिष्ठिमत्त अगला, अट्टहार सत्त सार ठाईं ठाईं शिखला ।
 आइअंत हार सार कामिणी सुणिज्जए, अक्खरा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जए ॥”
 प्रा० ।

“तूष्कं समानिकापदद्वयं विनास्तिमम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकान्ता—“चन्द्रकान्ताभिधा रौ स्तौ यो विरमः स्वराष्टौ ।”
 परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नसनरेफयुस्मैर्भवेत् ।” परि० ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः ।” परि० ।
 “हार धर तिस्सि सर दुस्स परितिग्गणा, पंच गुरु दुस्स लहु अंतकत् रग्गणा ।
 एक्क सहि चंदमुहि वीस लहु आणआ, कव्वमण सप्पभण कंद शिसिपालआ ॥”
 प्रा० ।

“भाजसनरैस्स खलु सत्तगजगामिनी यामिनौति कापि ।” रामतारणशिरोमणिधृतमिदं वाक्यम् ।

(च) अष्टौ ।

१ । “ऋषभगजविलसितं भौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ।” पि० ।

“भौ त्रिनगैः स्वरात् खऋषभगजविलसितम् ।” के० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भौ यू न्गौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।” परि० । “पादास्ते यतिः ।” इ० ।

३ । गाथायां, “शैलशिखा भौ न्भौ भौ भूतरसेन्द्रियाः ।”
 पि० ।

४ । लीलाऽश्वगतिर्या—“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदिचान्थगुरुः ।” परि० ।

“लीलविसेस विआणहु मत्तह वेविसहो,

पंचउ भग्गण पाअ पआसिअ एरिसहो ।

अंतठिआ जह हार सुणिज्जह हे रमणी,

वामण अगल तिस्सि सआ धुअ मत्त सुणी ॥” प्रा० ।

- ५ । मणिकल्पलता—“नजरभमेन गेन च स्वाम्णिकल्पलता ।” परि० ।
 ६ । वाणिनी—“नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।” के० ।
 ७ । गरुडरुतम्—“गरुडरुतं नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।
 ८ । चित्रसंज्ञम्—“चित्रसंज्ञमोरितं रजौ रजौ रगौ च हस्तम् ।” परि० ।
 ९ । चञ्चला वा—“चित्रसंज्ञमोरितं समानिकापदद्वयन्तु ।” ग० ।
 “दिग्जिम्भा सुपक्ष आहं एकतो पञ्चोदराहं,
 हेक्ष रुक्म पंच चक्र सव्वलो मणोदराहं ।
 श्रंत किञ्ज गंध वंध अक्षराहं सोरुहाहं,
 चंचला विणिम्भिम्भा फणिंद एहु दुल्लहाहं ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वा*—

“शरैर्द जल्य सव्वलो सुपक्ष चक्र दीसए, पइक्क ठाम पंचमे पम्मा चैजसवीसए ।
 पलसि हार चार सार श्रंत जस्स बड्डए, पसिहए णराउ जंप गंध बंधु अड्डए ॥”
 प्रा० ।

“जरी जरी ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

- ११ । ब्रह्मरूपं—“यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यां तद्रूपं नाम ।” परि० ।
 “जो लोभाणं वड्डे विंवुड्डे विज्जुड्डो हंस ठाणो,
 सुज्जण्णो णाहो कंदुड्डावे कण्ठे सारत्ताणो ।
 छंदुग्माश्रतो कन्तो वुत्तो सव्वं सोसुम्भाणीओ,
 बन्नाणीरूओ छंदो एसो लोभाणं वक्खाणीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धोरललिता—“सङ्गथिता भरी नरनगाश्च धोरललिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरललितम्—“यमौ नः सो रो गः प्रवरललितं नाम बोध्यम् ।”
 परि० ।

१४ । मदनललिता—“वेदाङ्गाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमनगाः ।” परि० ।

* “लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह षोडशाक्षरे, प्रठसठत्तराजकं नराजमेव मन्त्रे इति ठत्तरवावलो-
 पिङ्गलयोः” रामतारण्यमिरीमधिवा धृतनिर्द बाह्यम् ।

१५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदि इ चकिता ।” परि० ।

१६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।” ग० ।

१७ । अचलधृतिः—“द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।” * ग० ।

१८ । अत्र पौडशाक्षरसमस्तानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दृश्यते ।

उत्तनामानि षट्ठी	वर्णानां लघुगुरुक्रमः															
	ॐ	ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	ॡ	ॢ
१ । ऋषभगजविलसितम्																
२ । वरयुवती																
३ । शैलशिखा																
४ । लीलाऽखगतिर्वा																
५ । मणिकल्पलता																
६ । वाणिनी																
७ । गरुडरुतम्																
८ । चित्रसंज्ञम् (परि०)																
९ । चित्रसंज्ञम् (ग०) †																
१० । नाराचः पञ्चचामरं वा																
११ । ब्रह्मरूपम्																
१२ । धीरललिता																
१३ । प्रवरललितम्																
१४ । मदनललिता																
१५ । चकिता (परि०)																
१६ । चकिता (ग०)																
१७ । अचलधृतिः																

* १८ पृष्ठे व्याख्याताया वीक्षार्याया अभिज्ञेयम् ।

† चक्रम् वा ।

(ङ) अत्यष्टौ ।

१ । “हरिणी न्मौ न्मौ न्मौ गृतुसमुद्रच्छपयः ।” पि० ।

“सुसुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः,

तदनु ललितालापे वर्षाँ तृतीयचतुर्थकौ ।

प्रभवति पुनर्यत्रोपाख्यः स्फुरत्कनकप्रभे,

यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥” शु० ।

“एतद्वषभविलसितमित्यपरे ।” ह० ।

२ । “शिखरिणी दम्भौ न्मौ भौ गतुरुद्राः ।” पि० ।

“यदि प्राच्यो ऋस्वसुलितकमले पञ्च गुरव-

स्ततो वर्षाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।

त्रयोऽन्ये चोपाख्याः सुतनुजघने भोगसुभगे,

रसैरीशैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥” शु० ।

३ । “पृथ्वी उप्तौ उप्तौ ल्यौ ग् वसुनवकौ ।” पि० ।

“द्वितीयमलिकुन्तले गुरु षडष्टमहादशं,

चतुर्दशमथ प्रिये गुरु गभोरनाभीरुदे ।

सपञ्चदशमान्तिमस्तदनु यत्र कान्ते यतिर्

गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुभु पृथ्वीति सा ॥” शु० ।

४ । “मन्दाक्रान्ता न्मौ न्मौ रगौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ।” पि० ।

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चेत,

सुग्धे वर्षाँ तदनु कुसुदामोदिनि द्वादशान्धौ ।

तद्वच्चान्धौ युगरसद्वयैर्यत्र कान्ते विरामो,

मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि तां सङ्गिरन्ते ॥” शु० ।

५ । “वंशपत्रपतितं भौ भौ नौ ग् दिग्दृश्यः ।” पि० ।

“दिक्षुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।” के० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ उभौ उगौ ग् दिक्स्वराः ।”

पि० ।

“ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।” परि० । पुनः,

“ससजा भजगा बु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितथं न्जौ भ्जौ जौ ग् ।” पि० ।

“हृयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नईटकम् ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।” के० ।

९ । हरिः—“रसयुगहृययुङ् नौ जौ सो लगौ हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । कान्ता—“भवेत्कान्ता युगरसहृयैर्यभौ नरसा लगौ ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदत्वैश्चैर्मभनमयला गच्छेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाङ्गाश्चैर्मभनमयला गच्छेत्तसौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भाराक्रान्ता—“भाराक्रान्ता युगरसनगैर्मभौ नरसा लगौ ।” परि० ।

“भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड् हृयैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चचामरम्—“अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“षट्म दिग् विष्मन्ना तद्वि भूवई यप्तिष्मन्ना,

चरणगण तीक्ष्णो तद्वि भूवई दीक्ष्मन्ना ।

चमरजुष अमला विमल गंध हारज्जला,

भणइ फण्णिसेहरा मुण्डु छंद मालाहरा ।” प्रा० ।

१५ । अथ (परश्च) सप्तदशाक्षरसमवृत्तानां लघुगुणकानां रेखाभिर्दर्शयते ।

वृत्तनामानि चत्वारि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः																	
	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ		
१। हरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()		
२। शिखरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()		
३। पृथ्वी	()	()	()	()	()	()	()	()		
४। मन्दक्रान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()		
५। वंशपत्रपतितम्	()	()	()	()	()	()	()	()		
६। अतिशायिनी	()	()	()	()	()	()	()	()		
७। अवितथम्	}	()	()	()	()	()	()	()	()	
८। कोकिलकम्		()	()	()	()	()	()	()	()	
९। हरिः	()	()	()	()	()	()	()	()	()
१०। कान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()	()
११। हरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()	()
१२। भाराक्रान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()	()
१३। पञ्चचामरम्	()	()	()	()	()	()	()	()	()
१४। मालाधरः	()	()	()	()	()	()	()	()	()

(च) धृती ।

१ । “कुसुमितलतावेक्षिता स्तौ न्यू याविन्द्रियर्तुस्वराः ।”

पि० ।

“स्याद्भूतर्त्तुः कुसुमितलतावेक्षिता स्तौ न्यू यी ।” के० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—“ज इदासणा एकगत्वा सुहावेइ पाएहिं पाए,

तवसा दहाअठ सोहेइ दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिखिगुणा जहिं सब्बला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा भणंता किलाचक्र छंदो शिखराइ जाए ॥” प्रा० ।

“इदं क्रीडाचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।” परि० ।

- ३ । सिंहविस्फूर्जितम्—
 “तद्भूतत्वखैर्मौ भौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ।” परि० ।
- ४ । मञ्जीरम्—“कुंतीपुत्ता तिष्ठा दिष्टइ मंथा संठइ एकापाए,
 हाराहत्या दिज्जे कंकण गंधा संठवि जुगा जाए ।
 चारीहारा भव्वाकारउ पाप्पा अंतहि संठीआए,
 सप्पाराप्पा सुद्धाकाअउ जंप्पे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।
- ५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—
 “वेदाङ्गान्तैर्मभनययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।” परि० ।
 “मन्दाक्रान्ता नयुगलजठरा* कीर्त्तिता चित्रलेखा ।” ग० ।
- ६ । केसरम्—“अर्थाशाखैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।
- ७ । नन्दनम्—“शिवतुरगैस्तु नन्दनमिदं नजौ भजौ रहयम् ।” परि० ।
- ८ । लता—“भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजैर्लता ।” परि० ।
- ९ । लालसा—“सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ।” परि० ।
- १० । गाथायां, “नाराचकं नौ रौ रौ ।” पि० ।
 “दशभिरष्टभिश्च यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।
 “यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ।” परि० ।
- ११ । गाथायां, “विवुधप्रिया सौ जौ भौ वसुदिशः ।” पि० ।
 “अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विवुधप्रिया ।” परि० । चक्षुरीति प्रा० ।
- १२ । हरनर्त्तनम्—
 “सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ।” परि० ।
- १३ । हरिणप्लुतम्—
 “मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ।” परि० ।
- १४ । शार्ङ्गललितम्—
 “सूर्याङ्गैर्मग्नः सजो स्तसयुतौ शार्ङ्गललितम् ।” परि० ।

* “नपरलघुयुता” इति तारानावधतः पाठः ।

१५। शार्ङ्गलम्—“शार्ङ्गं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मञ्चेत् ।”
परि० ।

अथ अष्टादशाक्षरसमूहानां लघुगुरुक्रमी रेखाभिर्दर्शयते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

[illegible]

१६ । सुधा—“सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।” परि० ।

१७ । चित्रलेखा—

“वर्णाश्रैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ।” परि० ।

१८ । चलम्—

“भौ ग्जौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मनिभिः स्वरैः ।” परि० ।

१९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ।” परि० ।

२० । भ्रमरपदकम्—

“भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।

२१ । अश्वगतिः—

“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्यसरचिता ।” परि० ।

(छ) अतिष्ठती ।

१ । “शार्दूलविक्रीडितं भसौ उसौ तौ गादित्यष्टषयः ।”

पि० ।

“आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे षट्स्ततश्चाष्टमं,

सन्ध्येकादशतस्त्रयस्तदशु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।

मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने,

तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” शु० ।

२ । विम्बम्—

“वृत्तं विम्बाख्यं शरमुनितुरगेभ्यो न्यौ ततौ चेहुरुः ।” परि० ।

३ । गाथायां, “विस्मिता य्मौ न्यौ रौ ग्रसर्त्तुस्वराः ।” पि० ।

“रसर्त्तुस्वैर्यमौ न्यौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।

४ । छाया—“भवेत्सैव छाया तयुगगयुता स्याद्वादशान्ते यदा ।” ग० ।

५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भौ गुरुः ।” परि० ।

६ । पुष्पदाम—

“भूताश्चाश्चान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगललघू निरन्तरी यदा स पञ्चचामरः ।” परि० ।

१२ । चन्द्रमाला—“ठइअ दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं,
पुणवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं ।
सरसगण विमलजइ सुखि ठरइ मणगइ,
विमलमइ उरअकइ चंदमल कहइ सइ ॥” प्रा० ।

१३ । धवलाङ्गः—“पलइ वसुलहु जुअल विमलमइ महिअले,
ठइअ ठइ रमणगति सअण पअ पअ तले ।
दिअगण चउ पअहं भणि फणिवइ णियमही,
करअ सगण सरि सउ ससिवअणि धवलही ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“अवलोआणं भण सुच्छंदं मणमज्झे सुक्खं संवुत्तं,
सुपिअं अंते धरि हय्यो दिज्जहु कुतीपुत्तं संजुत्तं ।
गणअगा दिज्जहु एअं किज्जहु अंते सत्ता हारा जं,
इअ वत्तीसाणअ मत्ता पाअहि छंदो संभू णामोअं ॥” प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त कृतयः । तत्र—

(क) कृतौ ।

१ । “म्लिति वृत्तम् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“वीरजो गलौ भवेदिहृदयेन लक्षणेन वृत्तं नाम ।” के० ।

साहित्यिकं लक्षणम्—(१० (—)) । पैङ्गलप्राकृतग्रन्थे उक्तं गणकानामोक्तम् ।

२ । “सुवदना स्त्री भनौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ।” पि० ।

“श्रेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना ।” के० ।

सां—{४ (—), —, २ (—), ६ (—), २ (—), २ (—), —} ।

३ । सुवंशा —

“ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुश्च ।” परि० ।

सां—{४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (— —), २ (—)} ।

४ । शोभा—“रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सां—{—, ५ (—), ६ (—), २ (— —), २ (—)} ।

५ । मत्सेभविक्रीडितम्—

“सभरा स्त्री यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्सेभविक्रीडितम् ।” परि० ।

सां—{२ (—), २ (—), २ (—), — —, २ (—), २ (—), —, २ (—), — —} ।

६ । गीता—“जइ आइ हत्य णरेद विखवि पाअ पंचह जोहलो,

जहिं ठाईं छट्ठहि हत्य दिस्सइ सह अंतह णेउरो ।

सुह छंद गीअउ सुद्धि णीअउ सव्व लोअहि जाणिओ,

कह सिद्ध सिद्धउ दिद्ध दिद्धउ पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुग्मभरैः स्तगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।” परि० ।

सां—{४ (— — — —)} ।

(ख) प्रकृती ।

१ । “स्रग्धरा स्त्री भौ यौ य् विःसप्तका ।” पि० ।

“चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,

द्वौ तद्वत् षोडशादौ स्रग्मदतिलके षोडशान्त्यौ तथास्त्यौ ।

रश्मास्तथोक्ता कास्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,

बाले वन्द्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥” शु० ।

सां—{४ (—), — —, ५ (—), २ (— —)} ।

३ । गाथायां, शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना ग्जौ भ्जौ ज् औ रुद्रदिशः ।” पि० ।

“सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणो जगणास्त्रयश्च रः ।” परि० ।

“नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमन्यव” इति रामतारणशिरौमण्डितम् ।

सां—{४ (—), —, —, २ (—), ३ (—), —, —} ।

३ । नरेन्द्रः—“आहहि जय पाश्र्वगण पञ्चलिभ्र जोहल अंत ठवीजे,
काहल सह गंध इम दिभ्रगण कंकण ताह करीजे ।
सहह एक मेरि चलु णरवह फुकहु सकल सुभवा
चामर जुग अंत जहिं पञ्चलिभ्र एह णरेंदउ कवा ॥”

प्रा० ।

सां—{—, —, —, ७ (—), २ (—), —, —} ।

(ग) आकृतौ ।

१ । “मद्रकं भौ नौ नौ गौ दिगादित्याः ।” पि० ।

“भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ।” को० ।

सां—{—, —, —, २ (—), —, —, २ (—), —} ।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारकतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सां—{७ (—), —} ।

३ । “लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्नसरस्सजनगुभिः ।” परि० ।

सां—{१ (—), —, —, —, —, १ (—), —, ४ (—), —} ।

४ । हंसी—“विष्णूमाला पाए पाए तिष दिभ्रगण तह बहुगुणयुता,

अंते कखा सुहा वखा भणह फणिवह कविवर गजुगा ।

अं बत्तीसा मत्ता बळे पञ्च पञ्च पञ्चलिभ्र लहुगुरु सोहा,

एसा हंसी णामा हंदो सपलबुद्धण मणहणर मोहा ॥” प्रा० ।

“मौ गौ नासत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।” परि० ।

सं—{८(—), १२(—), —} ।

५ । महास्रग्धरा—

“सजता नसौ ररौ गः फणितुरगह्यैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।” परि० ।

सं—{—, —, —, ६(—), २(—), —} ।

(घ) विज्ञतौ ।

१ । “अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्जौ गुद्रादित्याः ।” पि० ।

“यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललितं हरार्कयतिमत् ।” के० ।

“नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितयमद्रितनया ।” ग० ।

सं—{१(—), २(—), —, —, —} ।

२ । “मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ न्नी ग्वसुपञ्चदशकौ ।” पि० ।

“मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ नलिति भवति वसुशरदशयतियुता ।” के० ।

“मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ।” ग० ।

सं—{८(—), १४(—), —} ।

३ । सुन्दरिका—

“जहि आइहि हत्या करअल तत्या पाअ लह जुअ कस गणा,

ठवि चामरअं काहलजुअ वंका सल्ल पइल्लिअ वेवि गणा ।

पअ अंतहि सक्को गण पभणिज्जे तेइसवस पमाण किआ,

इअ मत्तहि पोमावइ पभणिज्जे वसहि सुंदरिआ भणिआ ॥” प्रा० ।

“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्यतो भसता जलभगाः ।” परि० ।

सं—{१(—), —, ४(—), २(—), २(—)} ।

(ङ) सङ्गतौ ।

१ । “तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।

“भूतमुनोर्नैर्यतिरिह भतनाः रभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ।” के० ।

सं—{—, —, —, ६(—), —, —, ६(—), —} ।

२ । किरीटम्—

“ठावडु आइहि सकगणा तह सन्न विसज्जहु वेवि तहा पर,
 णेउर सह जुअं तह णेउरण परिवारह भव्व गणा कर ।
 काहल जुगल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वस पआसहु,
 वतिस मत्त पअप्पअ लिक्खहु अठ भआर किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।
 “नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ।” परि० ।

सं—{= (—)} ।

३ । दुर्मिलम्—

“दुमिलाइ पआसहि वस विसेसहि दीस फणींदह चारुगणा,
 भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अठह ठामठई सगणा ।
 गण अअ ण दिज्जह कित्ति लहिज्जह लज्जइ दोस अणेअ करी,
 कइ तीणि विसामहि पाअहि पाअहि ताकर अठ छउ इहही ॥” प्रा० ।
 “सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

सं—{= (—)} ।

(च) अभिक्रतौ ।

१ । “क्रौञ्चपदा भमौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्तृषयः ।”

पि० ।

“क्रौञ्चपदा भमौ स्मौ ननना ग्गाविषुशरवसुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

सं—{१ (—) (—), १४ (—), —} ।

(छ) उत्कृतौ ।

१ । “भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ ल्गौ वसुरुद्रकृषयः ।”

पि० ६

“वस्त्रोशाश्चच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।” के० ।

सं—{= (—), १० (—), —, १ (—) (—), —} ।

२ । “अपवाहको ङी नौ नौ ङ्गी गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”

पि० ।

“मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ।” के० ।

सां—{१ (—), २० (—), ३ (—)} ।

षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ।

३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”

पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।

२ । यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम ।

३ । रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्त्राभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्येव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य । ४ । इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोप-लक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” छ० ।

“यदिङ् नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।

२ । “प्रतिचरणविहङ्गरैफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-शङ्खादयः ।” के० । अत्र—

“आदिपदात् क्रमेण चारामः, संधामः, सुरामः, वैकुण्ठः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, मोहारः, मन्दरः, वेदारः, चासारः, सत्कारः,
संस्कारः, माकन्दः, मोविन्दः, सानन्दः, सन्दोहः, चानन्द इत्येते आह्वाः ।”
परि० ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नन्दयादुत्तरैः
सप्तभिः ।” ग० ।

प्रचितक इति पाठ एसियातिक-समितिसं-हस्यलिखित-पुस्तके ।

४ । “नयुगगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधासदा यत्र वक्ष्यन्त
एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरौरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परि० ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरोधान्नवहैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः
सिंहविक्रीडनाम ।” परि० ।

६ । “यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया रोपयत्येष
धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परि० ।

“यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीला-
करः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुम-
स्तवकम् ।” परि० ।

८ । “स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः
स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ।” परि० ।

“यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।”

ग० ।

९ । “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्ग-
शेखरः स्मृतः ।” परि० ।

“लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।”

ग० ।

१० । “‘स्वाद्भिन्नकृत् शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतोऽथ
विभवपरिभर्तुः ।’ इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

११ । “चन्द्रः शुभोऽर्कात् त्रिकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थसितः स्वात्
 कुरामर्तुगाशाशिवस्थः ।’ इति दीपिकायां कामवाणाभिधानमाला-
 दण्डकः ।” रामतारणश्रीमणिना धृतौ इमौ द्वौ दण्डकौ ।

१२ । पैङ्गल-प्राज्ञतयस्यै स्वयम्योक्तदण्डकजातितः विभिन्ने हे षड्विंशत्यधिकाक्षर-समष्टौ व्याख्याते ।

१ । साणूरम्—

“कषेक पदम दिश सरस पञ्चह धुञ्च पञ्चह पलिञ्च तह ठविञ्च वरं,
 सङ्गूर सुभणि मणहरणि रञ्चणि पङ्गुवञ्चणि कमल-दल-णञ्चणि वरं ।
 वत्तीस मतह पञ्च पञ्च ठवहु पञ्चणिञ्च तहम करञ्चल दिञ्चगणञ्चं,
 मत्ता पल सुललिञ्च छउ चउकल किञ्च कइवर दिणञ्चरं भुञ्चपञ्चञ्चं ॥” प्रा० ।

सा—(— —, २६ (—), —)=३२ मात्राः ।

२ । त्रिभङ्गी—

“सव पञ्चहि पदम भण दहञ्च सुपिञ्चगण भगणा तह अंता गुरु
 जुगा हत्ता अन्तात्ता,
 पुण विञ्च गुरुजुञ्च लहुजुञ्च लहुजुञ्च वलञ्च जुञ्चल कर जंपइ
 णाञ्चाकइराञ्चा सुंदरकाञ्चा ।
 पञ्च पञ्च तलहि करहि गणगमणि ससिवञ्चणि चालिस मत्ता कइ
 कर जुत्ता एहु निरत्ता,
 गुणि गण सव पञ्च वसु रसु जुञ्च सउ पञ्च पञ्चलिञ्च त्तिभंगी सुहसंगी
 सज्जणसंगी ॥” प्रा० ।

अथ लिपिकरप्रमादी स्फुटं प्रतीयते ।

सा—(२० (—), — —, — —, — —, — —, — —)=४२ मात्राः (?) ।

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे समष्टतमेदी नाम तृतीयोऽंशः ।

चतुर्थोऽंशः ।

अथ तावच्छब्दासि पुनरन्यथा श्रेणीविभागेन समासतो व्याख्यायते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

“वृत्तं सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

अत्र समवृत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुद्धा दश, मिश्रश्चैकः ।
तेषु—

(क) गुर्वक्षरवर्गः । पाश्चात्यनाम Spōndēē.

१ । श्रीरिकाक्षरा, यथा—“धोस्ते, भायात् ।”

२ । स्त्री द्व्यक्षरा, यथा—“गोपस्त्रीभिः, कृष्णो रमे ।” ग० ।

३ । ताली नारी वा त्र्यक्षरा, यथा—

“तुङ्गाणं, अङ्गाणं । चंडेसो, रक्खेसो ॥” प्रा० ।

४ । तीर्णा कन्या वा चतुरक्षरा, यथा—

“जाम्ना माम्ना, पुत्ता धुत्ता । इस्से जाणी, किळ्ळे जुत्ता ॥” प्रा० ।

५ । सम्प्रोद्वा पञ्चाक्षरा, यथा—

“उहंडा चंडो, दूरिस्ता खंडो । तेलोक्का सोक्खं, देज मे मोक्खं ॥” प्रा० ।

६ । शेषा, विद्युल्लेखा, वाणी वा षडक्षरा, यथा—

“जुळ्ळंतो उहामे, कालिका संगामे ।

णचंतो संहारो, दूरिस्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । शीर्षरूपं सप्ताक्षरं, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, हारा ह्रीरा वा हंसा ।

जे जे वेत्ता विखीभा, तुम्हा किती जिखीभा ॥” प्रा० ।

८ । विद्युन्मालाष्टाक्षरा, यथा—

“विद्युन्मालालीलान् भोगान्, सुक्ता सुक्ती वन्नं कुर्यात् ।

ध्यानीत्यन्नं निःसामान्यं, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥” ह० ।

९ । रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

“जं णचे विज्जू मेहं धारा, पपुफुज्जा शीवा सहे मोरा ।

वीअंता मंदा सीभा वाभा, कपंता काभा कंता णाभा ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

“ठामा ठामा हत्या जूहा पेक्कीभा, णाई मेहा मेरु सिंगे देखीभा ।

वीरा हत्या अगे खग्गा वज्जुंता, णाई विज्जू मेहा मज्जे णचंता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारी द्वादशाक्षरः, यथा—

“जासू कंठे वोसा दिठ्ठा सीसि गंगा, णाभाराभा किज्जे हारा गोरी अंगा,

गव्हे रामा मारुकामा लिज्जे किती, सोज देज मोक्का देज अग्या भत्ती ॥”

प्रा० ।

१२ । लीलाखेलः कामक्रीड़ी वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

“‘मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशि देशेऽस्त्राशीः,

कान्तं वन्नं वत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्री चेत् ।

क्षुत्क्षामः प्राटंसेतसेती राहुः क्रूरः प्राद्यात्,

तस्मादध्वान्ते हृष्यैस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति कण्ठाभरणः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं षोडशाक्षरं, यथा—

“उभयता जोहा उठ्ठे कीहा भोल्या भोली जुज्झता,

मिषक्का रेभा लाई देभा अया अयी जुज्झता ।

भङ्गाका सङ्गा द्विष्टे कण्ठा मत्या पिष्टी षष्ठंता,
यं सन्ना मन्ना ज्ञाप चन्ना लुङ्गा उष्टा षेरंता ॥” प्रा० ।

(ख) लघुचरवर्गः । पाश्चात्ये Pyrrhic and Tribräch.

१ । एकाक्षरोदाहरणं—“कति तव ।”

२ । मधु इष्वरं, यथा—“इर इर । मम मल ॥” प्रा० ।

३ । कमलस्यचरः, यथा—“भ्रमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।

४ । यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—

“पवण वह, सरिर सह । मध्वण ह्वण, तवह मण ॥” प्रा० ।

५ । दमनकं षड्क्षरं, यथा—

“कमलवध्वणि, अभिवध्वणि । तरुणि घरिणि, मिलह सुपुणि ॥” प्रा० ।

६ । तरलनयनं द्वादशाक्षरं, यथा—

“कमलवध्वण तिणध्वण हर, गिरिवरसध्वण तिसुलधर ।

ससह्वरतिलभ पलभकर, वितरहि महु अभिमत वर ॥” प्रा० ।

७ । अचलधृतिर्गीत्यार्था वा षोडशाक्षरा, यथा—

“तरणिदुहिद्वतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।

मुररिपुरभिनवजलधररुचितनु-रचलधृतिरुदयति सुलतिहृदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानोवर्गः । पाश्चात्यनाम Tröchéē.

“म्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । सारो इष्वरः, यथा—“संसु एउ । सुक्कु देउ ॥” प्रा० ।

२ । घारि चतुरक्षरा, यथा—

“देउ देउ, सुभ देउ । जासु सीस, चंद दीस ॥” प्रा० ।

३ । समानी अन्त्यलघुविहीनसप्ताक्षरा, यथा—

“कंजरा चरंतभा, पल्लभा पलंतभा ।

कुम्भपिठिकं पप, धूलि सूर भंपप ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मल्लिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति वृत्तङ्गागसम् ।

घोः समानिका परेण नोचितात् मल्लरेण ॥” ग० ।

५ । श्येनी अन्धलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“मूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

युक्ताक्षिणी सदाभिषप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” ह० ।

६ । चामरन्तूणकं वान्धलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देवि रत्नदन्तिके,

भारताय कातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रसंज्ञं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विदुमारुणाधरौहशोभिवेणुवाद्यहृष्ट-वल्ग्वीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपादसेव, वन्द्यपुण्यचित्रकेश संस्मरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । वृत्तं गण्डका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥” ह० ।

९ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,

यथा—

“मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च काम्तकेशरोपकृतमदाम ।
पुल्लनागकेशरादिपुष्परणुरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्त्तुमत्र ॥” ग० ।

(घ) प्रमाणीवर्गः । पाञ्चास्यनाम Iāmbus.

“ल्लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (—) ।

१ । मही ह्यक्षरा, यथा—“सई उमा । रखो तुमा ॥” प्रा० ।

२ । नगानी चतुरक्षरा, यथा—

“सरस्वई, पसखिहो । कइत्तभा, फुरंतु ते ॥” प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वाष्टाक्षरा, यथा —

“णिमुंभ-सुंभ-खंडिणी, गिरीस-गेह-मंडिणी ।” प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाद्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । अनङ्गशेखराख्यदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिस्वहस्तनिर्घ्नितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुन्निरन् मुरारिरङ्गताम्,
प्रदोषकालसङ्गमोक्तसम्भना मनोज्ञकलिकौतुकी करोतु नः कृतार्थताम् ॥”
ग० ।

(ङ) यमश्वर्मः । सां (— — —) ।

१ । यशो ब्रह्मरा, यथा—“भवापी हसंती । दुरितं हरंती ॥” प्रा० ।

२ । शङ्खनारी सोमराजी वा यक्षचरा, यथा—

“हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्नाथलस्य स्थितस्तन्वकारम् ॥”

ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाक्षरम्, यथा—

“पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः, परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्वजिज्ञाहृषं दुश्चरित्रं कुमित्रम् ॥” ह० ।

तथा च महानिर्वाणतन्त्रे,

“त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेष्ठं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तुं पादं प्रवृत्तं, त्वमेकं परं निखलं निर्विकल्पम् ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

तदेकं निधानं निरात्मस्वमीशं, भवाभोधिपोतं शरणं ब्रजामः ॥”

४ । कन्दमन्त्रगुरुहयहीनं त्रयोदशाक्षरं, यथा—

“यरे कंस जायेहि हो एक बालाह, हज देवईपुत तो वंस कालाह ।

तहा गेल्यकंसो जयाणंदकंदेण, जहा हत्ति दिष्टो शिषाणारिविंदेण ॥”

प्रा० ।

५ । क्रीडचक्रमष्टादशाक्षरं, यथा—

“जहो भूत वेताल णचंत गावंत खाए कवंधा,

सिवा केर फेकार हकावलंता फुले कषरंधा ।

कथा दुह फुहेह मत्था कवंधा णचंता हसंता,

तहो वीर हथीर संनाम मज्जे तुलंता तुलंता ॥” प्रा० ।

६ । सिंहविक्तीर-नामकस्य दशमन्त्रस्य अष्टविंशत्यक्षरस्य तदधिक्याक्षरस्य

सुः प्रचरणाक्षरपरिशिष्टे लक्षचमेव दृश्यते ।

(च) रगवर्गः । सां (— — —) ।

१ । प्रिया मृगी वा त्र्यक्षरा, यथा—

“संकरो, संकरो । पाठणो, पाठणो ॥” प्रा० ।

२ । द्वियोषा षडक्षरा, यथा—

“कंससंहारिणा, पत्निसंचारिणा । देवईडिंवषा, देउमे पिम्भषा ॥” प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीर्नवाक्षरा, यथा—

“मुंडमाला गले कंठिषा, णाभराभा भुषा संठिषा ।

वध्वच्छाभा किष्वावासणा, चंडिषा पाठ सिंहासणा ॥” प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा द्वादशाक्षरा, यथा—

“यो रणे युद्धते निर्भरं निर्भयस्थगिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्तिशुक्लाशुक्ला ॥” ग० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

“स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।

कीर्त्यमाने नृभिर्नानि यज्ञेय ते, यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥”

५ । मत्तमातङ्गलीलाकरो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो

वा, यथा—

“हेमगौरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्षाणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्कितः,

तारहारांशुवक्षो नभश्चित्रमालाङ्घ्रितो भव्यभूषोऽञ्जलाङ्गः समं सीरिणा ।

पञ्चनाभाभ्यरेणेंदुकुन्दामदेहेन लीलापरीहासहासोर्ध्वकौतूहलैः,

कंसरङ्गाद्रिगः पातु नक्षत्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥” ग० ।

(छ) तगवर्गः । सां (— — —) ।

१ । पञ्चालव्यक्षरी, यथा—

“सौ देउ, सुखारै । संहारि, दुखारै ॥” प्रा० ।

२ । हारीतोऽश्वलवुहीनः पञ्चाक्षरी, यथा—

“जा मत्तिजुद्ध, धम्मेज्जित्ता । सा होइ हारी, धम्मा पिहारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः षडक्षरो, यथा—

“राभा जंहा लुह, पंडित्तहो मुह ।

कित्ती करे थप्प, सोराळ्ळ उप्पेक्क ॥” प्रा० ।

४ । विध्वङ्गमालास्थलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापत्रपात्राविनोदी,” रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गो द्वादशाक्षरो, यथा—

“रे गोड् थक्कंतु ते हल्लिजूथाई, पल्लट्टि वज्जंतु पाइक्कजूथाई ।

कासीसरात्रा सरासारभ्रगेण, की हल्लि की पत्ति की वीरवगेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाणोभिधदण्डकस्यास्थलघुहीनस्य जनविंशदक्षरस्य लक्षण-
मेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाश्चात्यनाम Ānapčst.

१ । रमणस्त्यक्षरो, यथा—

“ससिणा, रअणी । पइणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं षडक्षरं, यथा—

“पिअभत्ति पिअ्रा, गुणमत्त सअ्रा । धणजुत्त घरा, बहु-सुक्खकरा ॥” प्रा० ।

३ । तोटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“त्यज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” ह० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

“स तथेति विनेतुरुद्दारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलक्षपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवास्तिकमस्य गुरोः ॥”

४ । भ्रमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुष देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पाअउ चंदकला-भरणा सरणा ।

परिपूजउं तेज्जिअ लोभमणा भमणा, सुह पेळ्ळिउ लोकविणासमणा समणा ॥”

प्रा० ।

५ । दुर्धूलं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“पहु दिज्जिअ रज्जअ-टोप्पर मत्थअ कंकण बाहु किरीट सिरे,

पहि कसहि कुंडल नू रत्नमंडल ठाविअ हार फुरंत उरे ।

पइ अंगुलि मुहहि-हीरहि सुंदरिकांचणरज्जु सुमज्जतणू,

तसु तूणउ सुंदर किज्जअ मंदर तावह वाणह सेसधणू ॥” प्रा० ।

६ । कुसुमस्तवकाख्यो दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकसुतिबभ्रुरवामदृशः कुचकुमललो,

अमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि बिभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः,

चपलारुचिरांशुकवलिधरो हरिरस्तु मदीयद्वन्द्वजमध्यगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । सां (— —) । पाञ्चाक्ष्यनाम Āmphibrāch.

१ । मृगेन्द्रस्यक्षरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती षडक्षरा, यथा—

“करा पसरंत, बह्मगुणमंत । पफुल्लिअ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौक्तिकदाम द्वादशाक्षरं, यथा—

“कअा भअ दुव्वर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दीह णिसास ।

कुह्वरव ताव दुरंत वसंत, कि णिहअ काम कि णिहअ कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— —) । पाञ्चाक्ष्यनाम Dāctyl.

१ । मन्दरस्यक्षरो, यथा—“सो हर, तोहर । संकट संहार ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“गज्जउ मेह कि अमर सामर, फुल्लउ णीव कि अमरु आमर ।

एकल जीअ पराहिण अमरु, कीलउ पाउस कीलउ ममरु ॥” प्रा० ।

३ । मदिराख्यलघुद्वयद्वीना द्वाविंशत्यक्षरा, यथा—

“माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसम्पदिरामुदितैः,

भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कल्लोमिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसम्,

तं भज माधविकास्यदुर्नर्तनयामुनवातकृतोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वप्पञ्च उक्कि सिरि जिणि लिज्जिञ्च तेज्जिञ्च रज्ज वणंत चले विण्ण

सोञ्चर सुंदरि संगहि लज्जिञ्च एकल्लि मारु विराध-कवंधञ्च ।

संगक मारुइ मिल्हञ्च वालि वह्निञ्च रज्ज सुगीवह्ण दिज्जञ्च,

वह्ण समुह् विणासिञ्च रावण सो तुञ्च राह्व दिज्जउ णिम्भञ्च ॥” प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मिश्रवर्गः ।

१ । मिश्रवर्ग एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंख्यकवर्गाणां मध्ये यैः
कैश्चिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बह्वनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कोऽयं सममात्रकादेश इत्यतीत्यने—गुरीरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुष्कलगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य च सन्निवेशः सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलगणस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकामष्टादशाक्षरं—षड्लघुक्षर-
दमनकेन सह चतुरेफस्तग्विष्टा योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

इलाः र र र र
“रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य त्रियं वैरिणः ।
रविस्तसङ्गितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,
भुजविजितविमानरत्नाधिरुढ़ः प्रतस्थे पुरीम् ॥”

३ । समसात्रकादेशोदाहरणम् । भागवते दशमस्कन्धे पञ्चत्रिंश-
ऽध्याये, (२-२५) ।

“वामबाहुकृतवामकपोलो, वलिताभुरधरार्पित-वेणुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

कामभार्गव-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं, हारहास उरसि स्थिरवियुत् ।

नन्दसूनुं रयमार्त्तजनानां, नर्चन्तो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क

हृन्दशो ब्रजवृषा मृगगावो, वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

वर्हिणस्तवकाधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविद्धम्बः ।

कर्हिचिस्त्रबल आलि स गोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।

ख सृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापाः ॥ ७ ॥

ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यै, आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

ख वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

ख वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाब्धाः ।

ख प्रणतभारविटपा मधुधारां, प्रेमहृष्टतनवो वट्टपुः स्म ॥ ९ ॥

दर्शनीयतिलको वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

ख अलिकुलैरलपु गीतमभीष्टम्, आद्रियन् यर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क

सरसि सारसहंसविहङ्गा-स्वारगीतहृतचेतस एव ।

हरिसुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृशो धृतमीनाः ॥ ११ ॥

ख सहबलः स्रगवतंसविलासः, सानुषु क्षितिभृतो वृजदेव्यः ।

क हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरभति विश्वम् ॥ १२ ॥

ख महदतिक्रमणशङ्कितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति मेघः ।

ग सुहृदमभ्यवर्षन् सुमनोभि-श्लाघया च विदधन्तपत्रम् ॥ १३ ॥

- ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेषवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरविम्बे, दत्तवेषुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
- ख सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकम्बरचित्ताः, कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-नीरजाङ्गुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं, वर्षाधुर्य्यगतिरोद्धितवेषुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कावरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्न ॥ १८ ॥
- ख क्वणितवेषुरववञ्चितचित्ताः, क्णामन्वसत क्णगृह्णिणः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो, गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेधो, गोपगोधनवृत्तो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नर्म्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरूपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शनं ।
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगन्धो, वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते, गीतवेषुरनुगोद्धितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं अमरुचापि दृशीना-मुन्नयन् खुररजङ्गुरितमृक् ।
दिक्षयैति सुहृदाग्रिष एष, देवकीजठरभूरुङ्गुराजः ॥ २३ ॥
मदविघूर्णितलोचन ईषत्, मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
- ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥
- ख यदुपतिर्द्दिरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
- ख मुद्रितवक्त्र उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”
- एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका
एव त्रिगुहाः स्वासतास्तथाः । तत्क्षणमग्रे द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश

श्लोकेषु कचिद्विलुप्तस्थाने गुरोरेकस्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, कचिद्गुरुस्थाने लघुोरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १८, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), कचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्यासी (ग) दृश्यते । कचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराख्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मिश्र-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि कृन्दांसि अत्रोदाक्रियन्ते ।

दोधकमेकादशाक्षरचतुर्भकारमोटकस्य अन्त्यलघुइयस्थाने एकगुरो-रादेशेन, यथा,—

— — — — —

“या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहेह विभर्त्ति रहः स्त्री, सारतरागमनायत मानम् ॥” भाषे, ४।४५।

“इत्यमसुं विलपन्तममुञ्च-हीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमयेत्यभिधाय ॥” नैषधे, १।४३।

५ । स्वागतैकादशाक्षरा, दोधकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-

विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —

“कुम्भपूरणभवः पटु रश्मै-रक्षचार निनदोऽश्वसि तस्याः ।

तत्र स हिरदवृंहितशङ्खी शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥” ८।७३।

६ । रघोद्वता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-

विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —

“तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुज्जित-शिखण्डकावुभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां, पौरदृष्टिज्जत-मार्गतोरणौ ॥” ११।५।

७ । द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-

विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न कृपया प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिहासकयास्त्रपि ।

न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-सपत्न्या परयाक्षरमीरिता ॥” ६।५।

- ८ । इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुहयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,
 “अथो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
 जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥” चतुर्थेऽङ्के ।
- ९ । उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुहयान्ता जतजयुता, यथा कुमार-
 सन्धवे ७।१।

“अथौषधीनामधिपस्य वृषी, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
 समेतबन्धुर्हिमवान्सुतायाः, विवाह-दीक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगोविन्दे, ४स० २० ।

“स्मरातुरां दैवतवैद्यह्वय, त्वदङ्ग-सङ्गामृत-मात्र-साध्याम् ।

विमुक्त-बाधां कुरुषे न राधा-मुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
 तासां नामानि पृथग्लक्षणानि च पूर्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे । तत्रस्थ-संख्यानु-
 क्रमेण अत्रस्थोदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसन्धवे प्रथमसर्गे,

- (१) “स मानसीं मेरुसखः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिघ्नः ।
 मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
- (२) यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
 उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
- (३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसृतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥
- (४) उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागा-न्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहस्योष्णिपयोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
- (५) पदं तुषारस्तुतिधौतरक्तं, यस्मिन्न दृष्ट्वापि हतहिपानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुखै-र्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥
- (६) सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी, गतेषु लीलाश्रित-विभ्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-रादिभुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥ ३४ ॥

- (७) तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-दुङ्गिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥
- (८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वक्षं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदधे ।
भास्वन्ति रत्नानि महीषधीष, पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥
- (९) दिवाकराद्रक्षति यो गुह्यासु, लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने, ममत्वसुचैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
- (१०) अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
- (११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
- (१२) यद्याक्षरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्तम् ॥ ४ ॥
- (१३) प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं, शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
- (१४) यत्नांशुकाक्षेपविलज्जितानां, यदृच्छ्या किम्मुकषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिविम्बा-स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लताबधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३।३८ ॥
- ११। शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पञ्चगुर्वाद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्वातोयैः कुञ्जलीलान् जिघांसु-र्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-हीर्योदये राजशब्दे सृगेषु ॥”

१२। वंशस्था द्वादशाक्षरा, रीफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,

“उमावृषाङ्गौ शरजम्भना यथा, यद्यपि जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, जगद्भुस्तत्सदृशेन तत्त्वमी ॥” १।२३ ॥

तथा च वररुचेः नीतिरन्त्रे १४,

“वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, द्रुमालयः पत्रफलाशुभोजनम् ।

दृणानि शय्या वसनञ्च वल्कलम्, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफास्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

“सम्प्रत्युपेयाः कुशलो पुनर्युधः, सखेहमाशीरिति भर्तुरीरिता ।

सद्यः प्रसह्य हितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचक्षते गणता भटस्त्रियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तोटकस्य पञ्चम-षष्ठयोर्वर्णयो-
रन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-ञ् पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु मातासमकेषु तोटकस्य केषाञ्चिद्वर्णानां समभावकादिश्च उपलभ्यते । यथा गीतगीविन्दे,

“^१स्न^१वि^३नि^३हितमपि ^३ह्य^३र^१सु^२दारम् । सा ^३म^३नु^१ते ^३ल^३भ^१तनु^२रिव भारम् ॥

^१सर^१स^१म^१सृ^१णमपि ^१म^१लय^१ज^१पङ्कम् । ^३प^३श्य^१ति ^१वि^१ष^१मि^१व ^१व^१प^१धि ^१स^१श^१ङ्कम् ॥

^१अ^१सि^१त^१प^१व^१न^१म^१नु^१प^१म^१परि^१णा^१हम् । ^१म^१द^१म^१द^१ह^१न^१मि^१व ^१व^१ह^१ति ^१स^१दा^१हम् ॥

^१दि^१शि ^१दि^१शि ^१कि^१र^१ति ^१स^१ज^१ल^१क^१ण^१जा^१लम् । ^१न^१य^१न^१न^१लि^१न^१मि^१व ^१वि^१ग^१लि^१त^१ना^१लम् ॥ ४२० ।

^१प^१श्य^१ति ^१दि^१शि ^१दि^१शि ^१र^१ह^१सि ^१भ^१व^१न्तम् । ^१त^१द^१ध^१र^१म^१धुर^१म^१धू^१नि ^१पि^१ब^१न्तम् ॥

^१ल^१द^१मि^१सर^१ण^१र^१भ^१से^१न ^१ब^१ल^१न्तौ । ^१प^१त^१ति ^१प^१दा^१नि ^१कि^१य^१न्तौ ^१च^१ल^१न्तौ ॥

^१वि^१हित^१वि^१श^१द^१वि^१श^१कि^१श^१ल^१य^१व^१ल^१या । ^१औ^१व^१ति ^१प^१र^१मि^१ह^१ त^१व ^१र^१ति^१क^१ल^१या ॥

^१मु^१हुर^१व^१लो^१कि^१त^१म^१ण^१ज^१लो^१ला । ^१म^१धुरि^१पु^१र^१ह^१मि^१ति ^१भा^१व^१न^१श्री^१ला ॥

^१त्वरि^१तमु^१पे^१ति ^१न^१क^१थ^१म^१भि^१सारम् । ^१ह^१रि^१रि^१ति ^१व^१द^१ति ^१स^१खी^१म^१नु^१वा^१रम् ॥

^१श्लि^१ष्य^१ति ^१चु^१म्ब^१ति ^१अ^१ल^१ध^१र^१क^१ल्पम् । ^१ह^१रि^१रु^१प^१ग^१त^१ इ^१ति ^१ति^१मिर^१म^१न^१ल्यम् ॥

^१भ^१व^१ति ^१वि^१ल^१म्बि^१नि ^१वि^१ग^१लि^१त^१ल^१ज्जा । ^१वि^१ल^१प^१ति ^१री^१दि^१ति ^१वा^१स^१क^१स^१ज्जा ॥

^१श्री^१ज^१य^१दे^१व^१क^१वे^१रि^१द^१मु^१दि^१तम् । ^१र^१सि^१क^१ज^१नं ^१त^१नु^१ता^१म^१ति^१मु^१दि^१तम् ॥ ४२० ।

^१अ^१र^१स^१म^१री^१चि^१त^१वि^१र^१चि^१त^१वे^१श । ^१ग^१लि^१त^१कु^१सु^१म^१द^१र^१बि^१लु^१लि^१त^१के^१श ॥

^१ह^१रि^१परि^१र^१श्च^१ब^१लि^१त^१वि^१का^१रा । ^१कु^१ञ्ज^१क^१ल^१भी^१परि^१त^१र^१लि^१त^१ह्य^१रा ॥

विचलदलकललितानमचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्त्रा ॥
 चञ्चलकुण्डलदलितकपीला । सुखरितरसनजवनगतिलोला ॥
 दयितविलोकितालम्बितकसिता । बहुविधकञ्जितरतिसरसिता ॥
 विपुलपुलकपृथुवेपथुमङ्गा । असितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥
 यमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितीरसि रतिसचपीरा ॥
 श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् । कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥ ७८० ॥
 हरिरभिसरति वदति मधुपवने । किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥
 तालफलादपि गुरुमतिसरसम् । किं विफलीकुरूपे कुचकलसम् ॥
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । सा परिहरि हरिमतिशयचिरम् ॥
 किमिति विषोदसि रोदिषि विकला । विहसति युवतिसभा तव सकला ॥” ८८० ॥

अत्र (१) इति चिह्नेन गुरोरिकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, (२) लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरिकस्य, (३) सगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलणस्य चादेशी ज्ञायते ।

१६ । जलोद्धतगतिर्द्वादशाक्षरा, द्विरावृत्त-जगणसगणा, यथा माघे—

ज स ज स
 “समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 विभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपा-मपायधवलावलाहकततीः ॥” ४१५४ ।

१७ । पृथ्वी सप्तदशाक्षरा, जलोद्धतगतौ अन्यगुरुहीनयकारद्वययुता,
 यथा भर्तृहरिर्नीतिशतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यन्नतः पीडयन्,
 पिवेच्च मृगदृष्टिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पथ्येष्टन् शशविषाणमासादये-
 न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-
 गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८ ।

“क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा, काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेष ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्थः, साकेतोपवनमुदारमधुवास ॥”

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय-द्वादशाक्षर-पञ्चचामराख्य-
 हस्तस्य गुरुषष्ठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्त्रादेशेन, यथाभिन्नानयकुन्तलसमाप्ती ।

“प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, सरस्वती श्रुतमहतां महीय्यताम् ।
समापि च क्षपयतु नीललोहितः, पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य तृतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयात्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

“इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया, मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥”

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्बोद्धरूपया द्विरावृत्त-
लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगिनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानाख्यं वृत्तमुदाहरत् । यथा—

“हृदयं यस्य विशालं, गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं, नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥” ६० ।

मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“हृता तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषम-स्तस्यान्विथन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-
द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता षड्लघु-त्रिगुरुयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“शशिनमुपगतयेयं कौमुदी मेघमुक्तां, जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः, अक्वणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥”

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता चतुर्गुरु-पञ्चलघु-तकार-
द्वययुता, यथा वररुचिर्नीतिरत्ने, १५ ।

“साध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गः,
सन्निकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।
अन्योद्वेगे कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
भ्रूत्याभावे भवति मरणं हन्त सन्धावितानाम् ॥”

२५ । शिखरिणी च सप्तदशाक्षरा, लघ्वाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अथेदं रत्नोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना,
तथा वृत्तं पापैर्व्ययति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकारुणैरार्थचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च सप्तदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-जकारद्वय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि स्तनवे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिष्यिये,
गलितवयसामिच्छाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्ङ्गलविक्रीडितमेकोनविंशत्यक्षरं, मसजसतकारद्वययुतं गुर्वन्ताच्च,
यथा भर्तृहरणीतिशतके, ४७ ।

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधिन ये ।
तेऽमी मातुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । स्वर्गद्वैकविंशत्यक्षरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चलघु-यकारत्रययुता,
यथाभिज्ञानशकुन्तलप्रारम्भे ।

“या ऋष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री,
 ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः,
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरिशः ॥”

२८ । चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरः, षड्लघ्वाद्यः

सप्तरेफान्तश्च, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
 त्रिदशविजयिवीर्य्यदृष्टाद्दशग्रीवलक्ष्मोविरामेण रामेण संसेविते ।

जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे,
 भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” ह० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—

“प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः,
 प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिह्रयया यथेष्टं भवेत् ।
 स्वरचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,
 भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”

ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाहंसमवृत्तम् ।

१ । सुन्दर्य्यपरवक्त्रो हे वैतालीयान्तर्गते । इयोरप्यन्ते लार्वा वर्त्तन्ते
 शेषाः षण्मात्रा अयुक्तापादे सुन्दर्याः सकारलघुयुगैरपरवक्त्रस्य च नकाराभ्यामेव,
 युक्तापादेऽष्टमात्राः सुन्दर्याः सकारभकाराभ्यामपरवक्त्रस्य चतुर्लघुभकारै-
 रिव, परिपूर्य्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शेषाणां वर्णानां केषाञ्चिदपि सम-
मात्रकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः,

“अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामबधूर्त्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता, नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥” कु० स०, ४।१ ।

“क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो, मृगशार्धैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे, परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥” शकु०, २अ ।

“कुसुमैरुपशोभितां सितैर्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेक्ष्य कालतां, भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम् ॥”

घटकपर्पराः, १८ ।

अपरवक्त्रस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“मृगमसुखममर्षिता यदा, बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिश्राम्य सा महत्, सुतमिव बहमवेक्ष्य किन्नरी ॥” २०।५५ ।

“मुरजपणवनेघघोषवद्गशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” ३८।४१ ।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥” शकु० ४अ ।

वैतालीयस्य,

“क्षुत्क्षीणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभूतशिरास्थिपञ्चराः ।

केशैः परुषैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ह० ।

३ । पुष्पिताग्रा-मालभारिणी-भद्रविराज औपच्छन्दसकान्तर्गताः ।

पुष्पिताग्राऽपरवक्त्रस्थान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, गुरुयुता । मालभारिण्या
आद्यलघुद्वयस्थाने गुरोरेकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते । उदाहरणैस्तत्परि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पिताग्राया भागवते, १।८।४२ ।

“तमिममहमजं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकस्थितानाम् ।

प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥”

“तुरगसुरहतस्तावाहि रेणुर्विष्टपविपल्लजलार्द्रवस्त्रलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः, शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥” शकु० १ अं ।

“कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः, प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिण्याः,

“अपरिच्छतकोमलस्य यावत्, कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥” शकु० ३ अं ।

“सतङ्गिज्जलदार्पितं नगेषु, स्वनदम्बोधरभीतपद्मगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु, प्रपतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ॥” घटकर्परः, ४ ।

“व्यपवर्त्तत एष बालवीरः, घृतनानिर्मथनास्त्रयोपहृतः ।

स्तनयिभूरवादिभावलीनामवमर्ह्यादिव दृप्तसिंहश्रावः ॥” उ० च० ।

भद्रविराज उदाहरणं ५४ इष्टे दर्शितम् ।

४ । सर्व्वत्रैवौपच्छन्दसके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि सममात्रका-
देश उपलभ्यते । यथा घटकर्परकृतयमककाव्ये, १८ ।

“तरुवर विनताऽस्मि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विच्छजेयं सहसैव नोपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

अथ विषमवृत्तम् ।

१ । विषमवृत्तौ चतुष्टये चतुष्टयप्रयोगः । तस्या भेदाः सविचारं द्वितीयेऽंशे तृतीयेऽध्याये प्रदर्शिताः ।

२ । आर्याभेदाश्च विषमवृत्तानुरूपाः । ते च प्रथमेऽंशे द्वितीयेऽध्याये पैङ्गलसूत्रयन्यानुमताः इत्यायुध-
हृत्पुनस्ताव सङ्क्षिताः । पैङ्गलप्राकृतयन्त्रे तु तद्भेदानां कतिपया अभिप्रेतव्यं । भिन्ननामान एव दृश्यन्ते,
यथा पञ्चाध्याया नामान्तरमेव गान्धा, उपगीतेर्गाङ्ग, उद्गीतेर्विग्नाङ्ग, गीतेर्बग्नाङ्ग, आर्यागीतेर्ब लभ्येति ।

१ । परन्तु पैङ्गलप्राकृतचन्वयतायां कतिपयनामाच्छन्दसां नामानि लघुत्वानि वा सूत्रचन्ये न दृश्यन्ते, यथा गाहिणी, सीहिणी, उक्कच्छा, रोहा, गंधा इत्यादयः । संस्कृते उदाहरणप्राप्तावपि वैद्यमहादासेन छन्दोमञ्जर्याख्यग्रन्थे दीक्षा दीङ्किता-नाम्नाऽवलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च १७ पृष्ठे दर्शिता । पञ्कलिका नारायणभट्टेन वृत्तरत्नाकरटीकाग्रन्थे पञ्कलिका-नाम्ना स्वरूपेणैव गृहीता, गङ्गादासिन तु प्राङ्गुरमीडमुङ्गर-प्रयोगानुसृतं लघुत्वं ज्ञातम् । समे रूपे च प्रथमेऽंगे चतुर्थेऽध्याये दर्शिते । अस्याम्ना बहुतिथ्यनामाच्छन्दोभिः प्राङ्गुरमीडमुङ्गर-प्रयोगानुसृतं लघुत्वं ज्ञातम् । परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छन्दसिद्धौ नावलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च कसीवरवृत्तिभयान्नोद्धृताः ।

४ । गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यन्तानि यान्यार्थच्छन्दांसि वैदिकेभ्यो लौकिके गृहीतानि, तान्यपि विषम-वृत्तानि १६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलान्यपि वैदिकच्छन्दांसि विषमवृत्तानुरूपाणि । अत्र तानि सङ्केपतएव प्रदर्शितानि । पाद-व्यवस्थादि सविस्तरविवरणं पैङ्गलसूत्रग्रन्थस्य हलायुधभट्टोद्याध्यायवये, अप्रिपुत्राख्ये ३२८, ३२९ अध्याययोः, सत्यव्रतसामश्रमिजतायां मन्त्रभाष्य-टीकाभूमिकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१	दैवी गायत्री
२	” उष्णिक्
३	” अनुष्टुप्
४	” बृहती
५	” पङ्क्तिः
६	{ ” त्रिष्टुप् याजुषी गायत्री च
७	{ याजुषी उष्णिक् दैवी जगती च
८	{ प्राजापत्या गायत्री याजुष्यनुष्टुप् च
९	{ याजुषी बृहती आसुरी जगती च

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१०	{ आसुरी त्रिष्टुप् अल्पशः पङ्क्तिः याजुषी पङ्क्तिश्च
११	{ ” त्रिष्टुप् आसुरी पङ्क्तिश्च
१२	{ ” बृहती याजुषी जगती प्राजापत्योष्णिक् साम्नी गायत्री च
१३	आसुर्यनुष्टुप्
१४	{ आसुर्युष्णिक् साम्नुष्णिक् च
१५	आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१६ } प्राजापत्यानुष्टुप्
} साम्नी च

१८ } आर्ची गायत्री
} साम्नी वृहती च

१९ } पिपीलिकमध्या गायत्री
} ऋसीयसी ”
} पदपङ्क्तिः ”

२० } अक्षरपङ्क्तिः
} साम्नी पङ्क्तिः
} प्राजापत्या वृहती
} पिपीलिकमध्या गायत्री
} द्विपाद्विराड् ”
} अतिनिचृद् ”

२१ } आर्चुणिक्
} पादनिचृद्गायत्री
} अतिपादनिचृद्गायत्री
} वर्द्धमाना ”
} प्रतिष्ठा ”

२२ } साम्नी त्रिष्टुप्
} ककुभ्रती गायत्री

२३ } शङ्खमती

आर्ची गायत्री
आर्चुनुष्टुप्
प्राजापत्या पङ्क्तिः
साम्नी जगती
त्रिपात्तायत्री
नागो ”
वाराही ”

२५ } पदपङ्क्तिः
} पदपङ्क्तिर्गायत्री
} स्वराड् ”
} विराड्, णिक्

२७ } न्यङ्कुशिरोणिक्
} आर्ची वृहती

चतुष्पादुणिक्
ककुबुणिक्
पुर उणिक्
परोणिक्
तनुमध्योणिक्
प्राजापत्या त्रिष्टुप्

२८ } अनुष्टुब्गर्भोणिक्
} पिपीलिकमध्योणिक्

३० } आर्ची पङ्क्तिः
} कविराड्नुष्टुप्
} विराड्नुष्टुप्

अक्षरसंख्या	शब्दोनामानि	अक्षरसंख्या	शब्दोनामानि
३१	{ महापद्मपङ्क्तिरनुष्टुप् विराडनुष्टुप्	४१	विराड् रूपा त्रिष्टुप्
		४२	ब्राह्मणश्लिक्
३२	{ प्राजापत्या जगती चतुष्पादनुष्टुप् त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकमध्यानुष्टुप्	४३	{ पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् उपरिष्टाज्योतिस्त्रिष्टुप्
३३	{ विराड् गायत्री आर्ची त्रिष्टुप्		{ आर्ची त्रिष्टुप् पुरोज्योतिर्जगती
३४	{ पिपीलिकमध्या वृहती आर्ची जगती आर्ची वृहती पथ्या ” न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोमीवी	४४	{ मध्येज्योति- ” उपरिष्टाज्योति-” अभिसारिणी त्रिष्टुप्
३६	{ उरोवृहती वा उपरिष्टाद्वृहती पुरस्ताद् ” महावृहती सतोवृहती वा ब्राह्मी गायत्री	४८	{ आर्ची जगती ब्राह्मणनुष्टुप् षट्पदी जगती महासतोवृहती महापङ्क्तिः
		५२	अतिजगती
		५४	ब्राह्मी वृहती
३८	{ विराट्स्थाना त्रिष्टुप् आर्ची पङ्क्तिः पथ्या ” सतः ”	५६	शर्करी
		६०	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः अतिशर्करी
		६४	अष्टिः
४०	{ आस्तार-” प्रस्तार-” विष्टार-” संस्तार-”	६६	ब्राह्मी त्रिष्टुप्
		६८	अत्यष्टिः
		७२	{ ब्राह्मी जगती ष्टुतिः

१३०

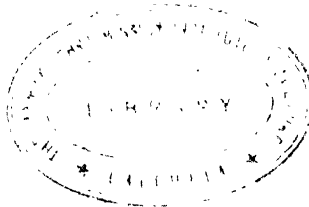
छन्दःसारसंग्रहः ।

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
७६	अतिष्टुतिः	८३	त्रिष्टुतिः
८०	जतिः	८६	संजतिः
८४	प्रजतिः	१००	अभिजतिः
८८	आजतिः	१०४	उत्कृतिः

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे जातिवृत्तसमाहारी नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

Recd. on 3.6.80
R. B. No. 7820
G. R. No. 31275

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठ	पङ्क्तौ		पृष्ठ	पङ्क्तौ
अक्षरच्छन्दः	६	१२	अपराजिता	८२	१८
अक्षरपङ्क्तिः	६१	१	अपरानिका	१८	२०
अक्षरधृतिः	८२	३	अपवाङ्मः	१०२	१
"	१०७	१४	अभिज्ञतिः	७४	८
अतिच्छन्दांसि	७८	१३	"	१०१	१५
अतिजगती	७४	१७	अद्यतगतिः	६८	२२
"	७८	१४	" धारा	४५	१५
अतिधृतिः	७४	१५	" वारि	३१	२०
"	८५	११	अर्णः	१०२	१७
अतिद्विवरा	२७	१३	अर्णवः	१०२	१७
अतिशङ्करी	७७	१६	अर्णसमस्तम्	३५	१२
"	८४	१६	"	५०	२
अतिशायिनी	८१	३	"	१२४	१८
अत्यष्टिः	७४	१६	अवितथम्	८१	७
"	८०	१	अशीकपुष्पमञ्जरी	१०३	१८
अत्युक्था	५८	८	"	१०८	१५
अद्रितनया	१००	८	अशीकमञ्जरी	१०३	१८
अनङ्गक्रीडा	२७	१	अद्यगतिः	८७	२१
" शिखरः	१०३	११	"	८५	८
" "	१०८	१८	अद्यललितम्	१००	७
अनवसिता	७२	१५	अष्टिः	७४	१६
अनुक्ता	७२	३	"	८७	१४
अनुष्टुप्	३७	६	असम्भाषा	८२	१६
"	६४	१	आज्ञतिः	७४	१०
अन्वीड्ययोगः	११४	११	"	८८	१३
अपरवक्त्रम्	५१	११	आख्यानकी	५०	१७, १८
"	१२४	१८	"	७०	३१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यानिकी	५०	१५	उपचित्रम्	७२	१३
"	७०	२०	उपचित्रा	२२	४
आनन्दः	१०३	२	उपजातिः	७०	६
आपातलिका	१७	१६	"	११८	११
आपीडः	४५	५	उपमालिनी	८५	२३
आरामः	१०२	१८	उपस्थितम्	७२	११
आर्द्रा	७०	१८	"	८१	२
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
आर्यागीतिः	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्यम्	३६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	२
आसारः	१०३	१	"	११८	४
आन्दिरा	७२	२३	उपिक्	६२	२१
आन्दुवदना	८२	२३	अडिः	७०	२१
आन्दुवशा	७५	१	अडभः	८६	१
"	१२०	४	अडभगजविलसितम्	८७	१५
आन्दुवज्रा	६८	२२	अडभविलसितम्	८०	७
"	११८	१	एला	८५	२४
अकथा	५८	६	अपिच्छन्दसकम् (सिकम् वा)	१७	१०
अगगादा	१२६	२२	"	१२६	१३
अज्जला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
अतृप्तिः	७४	२	"	१२२	३
"	१०१	२०	कन्दम्	११०	१६
अत्यलिनी	८०	१५	कन्दः	८०	१८
अहामा	१०२	१७	कन्दुकम्	८०	२२
अदोच्युतिः	१८	११	कन्या	६०	१५
अद्वता	४७	१२	"	१०५	१३
अद्वीतिः	१०	१३	कमलः	६०	११
अद्वर्षी	८२	११	"	६५	६
अपगीतिः	१०	७	"	१०७	६
अपचित्रकम्	५०	१३	कमला	६६	११
अपचित्रम्	५०	१४	करकचम्	६३	८

अकारादि-वर्षक्रमेण सूची ।

१३३

वर्ष	पङ्क्ति	वर्ष	पङ्क्ति
कलहंसः	८२ १	कीर्तिलक्षम्	८१ ८
कलिका	४५ १८	कौमुदी	५१ १६
काला	८१ १२	कौड्यक्रमम्	११० २०
कालीपीडा	७६ ११	"	८२ २५
कालः	५८ ८	कौड्याचक्रमम्	८२ २१
कालक्रीडः	१०६ १७	कौड्यपदा	१०१ १६
कालक्रीडा	८५ ७	कामा	८० १४
कालबाणः	१०४ २	खड्गा	५६ ११
"	११२ ८	खट्वा	१२६ २२
कासारः	१०३ १	गजगतिः	६५ २
किरीटम्	१०१ १	गण्यच्छन्दः	६ १०
"	११४ २	गण्यमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंख्या-	
कीर्तिः	७० १६	निरूपणम्	२४ ६
कुटजगतिः	८२ २	गण्डका	८७ २०
कुटिलम्	८४ ६	"	१०८ २०
कुटिलगतिः	८० १२	गण्डकृतम्	८८ ३
कुटिला	८३ १	गाथा	२८ ११
कुङ्कुमलदन्ती	७१ १	गायत्री	६१ ११
कुपुरुषजनिता	७२ १४	गाङ्गा	१२६ २२
कुमारललिता	६२ २२	गाहु	" "
कुमारी	८४ ८	गीता	८८ १२
कुंररीकृता	८४ २३	गीतिः	१० १
कुसुमविचित्रा	७५ १८	गीतिका	८८ १६
कुसुमसवकम्	१०३ १५	गीत्याख्या	२६ ५
"	११२ ६	"	१०७ १४
कुसुमितलतावेङ्किता	८२ १८	गुर्व्यञ्जरवर्गः	१०५ ८
कतिः	७४ ११	गीर्विन्दः	१०३ २
"	८७ १७	गीरी	७६ ४
कौमुदी	५० ११	"	८० ११
कौदारः	१०३ १	घारि	६० १२
कौसरम्	८१ १०	"	१०७ १०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
चकिता	८८	१, २	चित्रलेखा	८५	२
चक्रपदम्	८४	११	चित्रसंज्ञम्	८८	४, ५
चक्ररी	८३	१८	"	१०८	१६
चक्षुरिकावली	८०	१७	चिवा	२२	१
चक्षला	८८	२	"	८५	१
"	१०८	१६	चुलिका	२७	४
चक्षलाचिका	७६	३	छन्दोलक्षणम्	१	१५
चक्षुर्दृष्टिप्रपातः	१०२	७	छाया	८५	१२, २३
"	१२४	५	जगन्वर्गः	११२	११
चण्डी	८१	१	जगती	७४	१८
चतुष्कलगणाः	५	१८	जलधरमाला	७६	१७
चतुर्वशा	६१	१५	जलीव्रतगतिः	७६	८
चन्द्रकान्ता	८७	६	"	१२१	१३
चन्द्रमाला	८७	३	जाया	७०	१८
चन्द्ररेखा	८०	१८	जौमूतः	१०२	१७
चन्द्रलेखा	८४	२२	ज्योतिः	२६	११
"	८३	८	जीनम्	६२	३
चन्द्रवर्त्म	७७	१	"	११२	१४
चन्द्रावर्णा	८५	८	तगणवर्गः	१११	२१
चन्द्रिका	८०	१५	तप्तम्	७६	१
चन्द्रौरसः	८३	३	तनुमध्या	६१	१२
चपलाय्या	८	४	तन्वी	१००	२३
चपलावक्रम्	३७	१६	तरलनयनम्	७७	२१
चम्पकमाला	६८	५	"	१०७	११
चलम्	८५	४	तामरसम्	७७	६
चामरम्	८७	२	तारका	८२	३
"	१०८	७	तालौ	५८	१६
चारुहासिनी	१८	१७	"	१०५	११
चित्रपदा	६४	६	दीर्घा	६०	१४
चित्रलेखा	८१	६	"	१०५	१३
"	८३	८	दुक्कः	६५	४

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३५

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
तृणकम्	८७	१	मगसहपित्री	६४	११
"	१०८	७	"	१०६	१०
तीटकम्	७५	७	मगानी	६०	२२
"	११२	१६	"	१०८	८
तीमरम्	६७	३	मदी	८४	३
विका गथाः	५	१५	मन्मन्	८३	११
विभङ्गी	१०४	११	मन्दिनी	८१	४
विद्युप्	३६	१६	मराजम्	८८	२५
"	६८	२१	"	१०८	१३
खरितगतिः	६७	२०	मरेन्द्रः	८८	७
दण्डकः	१०२	७	मर्दटकम्	८१	८
दमनकम्	६२	७	मलिनी	८६	६
"	७९	१७	"	११२	२२
"	१०७	८	मवमालिका	७६	१४
दीपकमाला	६८	१८	मवमालिनी	७६	१३
दुर्धालम्	१०१	८	मान्दोमुखी	८४	४
"	११३	१	नाराचः	८८	१०
दीधकम्	७०	२२	नाराचकम्	८३	१४
"	११७	७	नाराचिका	६५	३
दीङ्ङिका	२७	१८	नारी	५८	१७
द्रुतपदम्	७७	७	"	१०५	११
द्रुतमध्या	५१	३	निमिषपालकम्	८७	८
द्रुतविलम्बितम्	७५	४	नीहारः	१०३	१
"	११७	२१	पङ्कावली	८२	६
द्रुता	७२	२२	पङ्क्तिः	६०	२६
द्वियीथा	६२	४	"	६७	२०
"	१११	४	पङ्कटिका	२२	८
धवलाङ्कः	८७	७	पञ्चामरम्	७७	११
धीरलक्षिता	८८	२१	"	८८	१४, १५
धृतिः	७४	१६	"	८१	१७
"	८२	१७	पञ्चामरः	८७	१

पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
प्रवचानरः (रम्)	१०८ १२, १३, १७	प्रमाशिका	१०८	१०
प्रज्ञालः	६०	प्रमाणी	५७	१८
"	१११	"	१०८	६
प्रणवः	६८	प्रमाणीवर्गः	१०८	५
प्रथा	८४	प्रमिताक्षरा	७५	१०
प्रथाय्या	७	"	१२०	७
प्रथावक्रम्	३७	प्रमुदितवदना	७६	५
पदचतुर्दशम्	४५	प्रवरललितम्	८८	२२
पद्यम्	६	प्रवृत्तकम्	१८	१४
परिभाषा	३	प्रहरणकलिका (ता)	८२	२०, २१
पवित्रा	६६	प्रहृषिणी	७८	१३
पादाकुलकम्	२२	"	१११	२३
पुटः	७५	प्राच्यवृत्तिः	१८	८
पुण्यदाम	८५	प्रियंवदा	७७	२
पुण्याया	५१	प्रिया	५८	१८
"	१२५	"	६१	३
पृथ्वी	८०	"	१११	२
"	१२१	प्रिमा	७०	२०
प्रकृतिः	७४	प्रवितकः	१०३	६
"	८८	फुल्लदाम	८६	१
प्रचितः	१०२	बन्धु	७०	२४
"	१२४	बाला	७०	१८
प्रचितकः	१०३	बुद्धिः	७०	२१
प्रतिष्ठा	६०	ब्रह्मरूपम्	८८	१६
प्रत्यापीडः	४५	"	१०६	२३
प्रतीधिता	८०	भगवन्वर्गः	११३	१८
प्रभद्रकम्	८५	भद्रकम्	८८	१५
प्रभा	७६	भद्रविराट्	५०	८
प्रभावती	७८	"	११५	२०
प्रमदा	८४	भद्रा	७०	१८
प्रमाशिका	६४	भद्रिका	६६	८

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३७

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भद्रिका	७२ ८	मषाकीडा(डम्)	१०० ११, १३
भाराक्रान्ता	८१ १५	मषेभविक्तीकृतम्	८८ ८
भुजगमिश्रस्यता	६६ २	मदगललिता	८८ १४
भुजङ्गप्रयातम्	७५ १३	मदलिखा	६१ १
"	११० ६	मदिरा	८८ १७
भुजङ्गविकृतिभित्तं	१०१ २१	"	११३ २३
भुजङ्गविलासः	१०३ २६	मद्रकम्	८८ १४
भुजङ्गसङ्गता	६६ १०	मधु	५८ १२
भस्मरपदकम्	८५ ७	"	१०७ ५
भस्मरविलसिता(तं)	७१ १५	मधुमती	६३ ४
भस्मरावली	८६ २	मध्यस्थामा	८३ ९
"	११२ २२	मध्या	५८ १५
भस्करन्दिका	८६ २	मनीरमा	६८ १५
भस्मरी	४५ १५	मनीहंसः	८५ १८
"	८४ ७	मन्यामः	६९ ५
भञ्जोरम्	८३ ३	"	११२ १
भञ्जुभाषिणी	८० ७	मन्दरः	६० ८
"	११२ ३	"	१०३ १
भञ्जुसौरभम्	५२ ७	"	११३ १८
भञ्जुहासिनी	८१ ३	मन्दाकिनी	७६ ५
भणिकल्पलता	८८ १	मन्दाक्रान्ता	८० १८
भणिकल्पनिकरः	८५ १३	"	११२ २३
भणिसञ्चरी	८६ ४	मयूरसारिणी	६८ ८
भणिसध्यम्	६६ ६	मल्लिका	६४ १४
भणिसाला	७७ ३	"	१०८ १
भसगजगामिनी	८७ १३	महामालिका	८३ १६
भसमयूरम्	८० ८	महालक्ष्मीः	६६ १७
"	११२ ७	"	१११ ६
भसमावहलीलाकरः	१०३ १२	महालम्बरा	१०० ३
"	१११ १५	महौ	५८ १३
भसा	६८ १०	"	१०८ ७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
माकन्दः	१०३	२	मौक्तिकदाम	११३	१५
माणवकाक्षीड़ितकम्	६४	२	मौक्तिकमाखा	७२	२
मावाच्छन्दः	६	११	यगणवर्गः	११०	१
मावासमकम्	२१	१०	यतिः	५	१८
"	१२०	११	यत्युपदेशीपनिषत्	५	२१
मानसहंसः	८५	२२	यमकम्	६१	८
माया	७०	१८	"	१०७	७
मालती	६२	६	यवमती	५२	२, ५
"	७६	१६	यामिनी	८७	१३
"	११३	१३	रगणवर्गः	१११	१
मालतीमाला	७२	१८	रणधरणी	२२	१५
"	१०६	१०	रथीङ्गता	७१	८
मालभारिणी	५१	१४	"	११७	१७
"	१२५	२०	रमणः	६०	४
माला	७०	१७	"	११२	१२
"	८५	११	रामा	७०	२०
मालाधरः	८१	१८	रुक्मवती	६८	४
मालिनी	८४	१७	रुचिरा	८०	४
"	१२२	१८	"	१२१	२७
मिश्रवर्गः	११४	८	रूपमाली	६६	१५
वशी	५८	२०	"	१०६	७
"	१११	२	अनुष्टुभेदानाम्	३८	
वगेन्द्रः	६०	८	अहंसमहत्तानाम्	५३	
"	११३	१३	अष्टाक्षरसमहत्तानाम्	६५	
वगेन्द्रसुखम्	८०	२३	अष्टादशाक्षरसमहत्तानाम्	८४	
मेषविष्कृज्जिना	८५	२१	आय्यभेदानाम्	८	
मीटकम्	७७	१८	उद्गतानाम्	४८	
मीटनकम्	७२	८	उपस्थितप्रचुधितानाम्	४८	
मीदकम्	७७	१८	कमविंशत्यक्षरसमहत्तानाम्	८६	
"	११३	२०	एकादशाक्षरसमहत्तानाम्	७३	
मौक्तिकदाम	७७	१५	गौतिभेदानाम्	११	

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३८

रेखाप्रदर्शकी	पृष्ठे पङ्क्तौ		पृष्ठे पङ्क्तौ	
गीत्याद्यादीनाम्	२८		लीलाखेलः	८५ ८
चतुर्दशाक्षरसमवृत्तानाम्	८३		"	१०६ १७
तयोद्देशाक्षरसमवृत्तानाम्	८१		लीला	८४ १
दशाक्षरसमवृत्तानाम्	६८		लौकिकच्छन्दः	६ ७
द्वादशाक्षरसमवृत्तानाम्	७८		वंशपत्रपतितम्	८१ १
त्रयाक्षरसमवृत्तानाम्	६७		वंशस्थविलम्(स्था)	७४ २०, २१
पञ्चदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८६		"	११८ २३
पदचतुर्होदीनाम्	४६		वक्रम्	३७ ७
पारिभाषिकशब्दानाम्	५		वरतनुः	७६ १५
मावासमकभेदानाम्	२३		वरयुवती	८७ १७
वैतालौयभेदानाम्	१८		वरसुन्दरी	८२ २२
शिखाखण्डयोः	५७		वर्जमानम्	४८ ८
षडक्षरसमवृत्तानाम्	६२		वसन्ततिलका	८२ १०
षोडशाक्षरसमवृत्तानाम्	८८		"	१२२ १५
सप्तदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८२		वसुमती	६१ २१
सप्ताक्षरसमवृत्तानाम्	६३		वाणी	६१ २०
लक्ष्मीः	८४	२	"	७० १६
लक्ष्मीधरा	७५	२२	"	१०५ १७
"	७६	८	वाणिनी	८८ २
"	१११	८	वातोर्ध्वी	७१ ६
लघुस्वरवर्गः	१०७	३	वानवासिका	२१ १४
लता	८३	१२	वाचाहारिका	५० १६
ललना	७६	१८, २१	वासन्ती	८४ १४, १५
ललितम्	४८	३	वाङ्मनी	७६ १२
"	७६	२	विक्रान्तिः	७४ १०
ललितता	७७	४	"	१०७ ६
लवली	४५	१५	विमृगाङ्गा	१२६ २२
लालसा	८३	१३	वितानम्	५७ १८
लालित्यम्	८८	२१	"	६५ १
लीला	८७	२१	विद्याधारः	७७ ८
लीलाकरः	१०२	१७	"	१०६ १३

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
विद्युत्	८०	१६	वैकुण्ठः	१०२	१८
विद्युन्माला	६४	८	वैतालौयम्	१७	३
"	१०६	४	"	१२५	१
विद्युन्नेखा	६१	१८	वैदिकच्छन्दःसङ्केपः	१२७	१३
"	१०५	१७	वैश्वदेवी	७५	१६
विध्वङ्गमाला	७२	१६	व्यालः	१०२	१७
"	११२	४	शङ्खः	१०२	१८
विपरीताष्ट्यानकी	५०	१८, २०	शङ्खनारी	६२	१
"	७०	१६	"	११०	३
विपरीताष्ट्यानिनी	५१	१	शङ्खुः	८७	११
"	७०	१८	शङ्करौ	७४	१७
विपिनतिलकम्	८७	८	"	८२	८
विपुलार्थ्या	७	२१	शशिकला	८५	१०
विपुलावक्रम्	३८	१	शशिवदना	६१	१६
विबुधप्रिया	८३	१७	"	८८	२
विस्वम्	८५	१८	शशी	६०	२
विस्वः	६७	१	"	११०	२
वियोगिनी	५०	४	शार्दूलं	८४	१
विलासिनी	७१	२१	शार्दूलललितम्	८३	२३
विशीकः	२१	१७	शार्दूलविक्रीडितम्	८५	१२
विषमवक्रम्	३५	१३	"	१२३	१७
"	३६	४	शाला	७०	१७
"	१२६	१८	शालिनी	७१	३
विसारः	१०३	१	"	११८	१८
विक्षिता	८५	२०	शिखण्डितम्	७२	१२
वृत्तम्	३५	४	शिखरिणी	८०	८
"	८७	१८	"	१२३	५
"	१०८	२०	शिखा	२६	८
वृत्ता	७१	१७	"	५६	२
वृद्धती	६६	१	शीर्षरूपम्	६३	१०
वेगवती	५०	५	"	१०६	१

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१४१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	६७	२१	समाप्ती	५७	१८
शुद्धचिराडृषभम्	४८	८	"	६३	६
शुद्धा वर्गाः	१०५	४	"	१०७	२२
शेषा	६१	१८	समाप्तीवर्गः	१०७	१७
"	१०५	१७	समुद्रतता	८६	६
शैलशिखा	८७	१८	सम्प्रीक्षा	६१	४
शीभा	८८	७	"	१०५	१५
श्वेती	७१	१८	सरसी	८८	४
"	१०८	४	सलिलनिधिः	८८	३
शीः	५८	६	साण्डम्	१०४	५
"	७२	२	सानन्दः	१०३	२
"	१०५	८	सान्द्रपदम्	७२	४
श्रीकः	३८	२०	सारः	५८	१४
संक्रतिः	७४	१०	"	१०२	१८
"	१००	२२	"	१०७	१८
संयामः	१०२	१८	सारङ्गः	७७	१२
संयुक्ता	६८	२३	"	११२	६
संस्कारः	१०३	२	सारङ्गिका	६६	१८
संस्कारः	१०३	१	"	८५	२
सगणवर्गः	११२	११	सारवती	६८	१
सती	६०	१७	सिंहकम्	८८	५
सत्कारः	१०३	१	सिंहनादः	८२	१
सन्दोहः	१०३	२	सिंहविक्रान्तः	१०३	८
सप्तजतयः	८७	१६	सिंहविक्रीडः	१०३	१०
सप्तमावकादिशः	११४	१२	"	११०	२५
सप्तमम्	३५	११	सिंहविष्कूर्णितम्	८३	१
"	५७	१७	सिंहोन्नता (वृत्ता)	८२-१०, १५	
"	५८	३	सुकेसरम्	८४	१०
"	१०५	६	सुखेलकम्	८५	१७
समानिका	६४	१६	सुधा	८५	१
"	१०८	१	सुन्दरिका	१००	१५

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३	सन्निधी	१११	१
"	७५	२२	सागता	७१	११
"	१२४	१९	"	११७	११
सुपवितम्	८४	५	हंसः	६०	२५
सुप्रतिष्ठा	६०	२४	हंसमाला	६३	१
सुमुखी	७२	५	हंसवतम्	६४	११
सुरसा	९६	८	हंसी	६८	१६
सुरामः	१०३	१९	"	७०	१९
सुवशा	९८	४	"	९९	२६
सुवदना	९८	१	हरनर्तनम्	९३	१६
सुवासः	६३	८	हरिः	९१	११
सुषमा	६९	३	हरिणप्रतप्तम्	९३	२१
सोमराजी	६२	२	हरिणप्रता	५१	६
"	११०	३	हरिणवल्लभा	"	७
सौम्या	२६	१४	हरिणी	९०	२
सौरभकम्	४८	३	"	१२३	११
स्त्री	५९	१०	हलमुखी	६६	४
"	१०५	१०	हारिणी	९१	१३
सक्	८५	१२	हारोतः	६१	६
सम्भरा	९८	१९	"	१११	२४
"	१२३	२३	हीरकम्	९५	६
सन्निधी	७६	७			

